DEÜİFD, XXVI/2007, ss. 83-120

EVLİYA ÇELEBİ KÜTAHYA'DA

Ejder OKUMUŞ*

ÖZET

Bu çalışmada Türkiye'de oldukça tanınmış bir isim olan Evliya Çelebi'nin yine oldukça tanınmış eseri *Seyahatname*'sinde Kütahya ve çevresi ele alınmaktadır. Evliya Çelebi (1611-1682), gezip gördüğü diğer pek çok yere ek olarak Kütahya ve çevresini de gezip görmüş ve Anadolu hakkında önemli bilgiler veren ve pek çok konuda tek yerli kaynağımız olan *Seyahatname*'sinde kendine özgü üslup ve metoduyla adı geçen şehrimiz ve çevresini tasvir etmiştir. Makale, *Seyahatname*'den hareketle bir Kütahya ve çevresi okuması konu edinmektedir.

ANAHTAR KELİMELER: Evliya Çelebi, Seyahatname, Kütahya, Osmanlı, sosyoloji, tarih, din.

EVLIYA ÇELEBI IN KUTAHYA

ABSTRACT

The present study aims to try to understand Kütahya and its vicinity considered with its many aspects in Evliya Çelebi's (1611-1682) *Seyahatname* (Travel Book) which gives important informations about Anatolia and is our only domestic source regarding a lot of subjects. The importance of this study results from both Kütahya and its vicinity's own special characteristic and Evliya Çelebi's *Seyahatname*'s own special consideration way of the aforementioned places like the other subjects, especially its description way of everyday life, and historical, religious and cultural situation in the places considered by it. In short, this article's subject is a reading of Kütahya and its vicinity with moving from Seyahatnâme.

KEY WORDS: Evliya Çelebi, Sayahatname, Kütahya, Ottoman, sociology, history, religion.

GİRİŞ

Seyahatnâmeler, bilhassa tarih ve sosyoloji araştırmaları için paha biçilmez eserlerdir. Gezilen yerlerin tarihî, sanatsal, sosyo-kültürel, ekonomik, dinî ve siyasal yönleriyle ilgili çok önemli bilgiler veren bu kaynaklar, özellikle tarihin ve sosyal hayatın çoğu kimseye gizli kalan yönlerini ifşa etmeleri bakımından kıymetli hazinelerdir.

* Doç. Dr., DEÜ. İlahiyat Fakültesi, Din Sosyolojisi Öğretim Üyesi.

Hep seyahatler yapmayı arzu eden ve bu arzusunu rüyasına taşıyıp rüyasında Hz. Peygamber'e "Şefaat ya Rasulallah" diyeceğine "Seyahat ya Rasulallah" diyerek[1] gezi macerasını başlatan Osmanlı seyyahı Evliya Çelebi[2],

[1] Evliya Çelebi, seyahat isteğini ve rüyasını *Seyahatname*'nin birinci cildinin girişinde (1314a: 27-33) ayrıntılı olarak anlatmakta ve ikinci cildinin dibâcesinde (1314b: 4) ise ona kısaca işaret etmektedir. Evliya Çelebi, rüyası ile seyyahlık öyküsünü kendi diliyle şöyle anlatmaktadır:
Şi'ir:
Tebâreke men ecre'l-umûre bi-hükmihi
Kemâ şâ'e lâ-zulmen erâdü velâ hazmeâ.
Ve ba'de du'â ve hayr-ı sena ol zıllu'llâh-i rüy-i zemin, nizâm-ı intizâm-ı 'arzı olan es-Sultân ibnü's-Sultân es-Sultân Gazi Murâd Hân-ı Râbi' ibnü's-Sultân Ahmed Hân ibnü's-Sultân Muhammed Hân ibnü's-Sultân Murâd Hân-ı Sâlis ibnü's-Sultân Selim Hân-ı Sânî ibnü's-Sultân Süleyman Hân b. Selim Hân-ı Evvel b. Bâyezid Hân-ı Sâni b. Ebü'1-feth Sultân Muhammed-i Sâni *rahmetullâhi 'aleyhim ecmaîn* {üzerlerine olsun}. Amma bu müsveddâtımıza şürû' itdiğimiz mahalde hıdmeti şerifiyle şerefyâb olduğumuz pâdişâh-ı cem-cenâb fâtih-i Bağdâd-ı Behişt-âbâd Sultân Murâd Hân Gazi *tâbe serâhut* ğark-ı garik-i rahmet ola. Anların zamân-ı saltanatlarında Hicret-i Nebevî'nifi sene 1041 târihinde piyadece Belde-i Tayyibe ya'ni Mahmiye-i Kostantmiyye etraflarında olan kurrâ ve kaşabâtları ve nice bin hadîka ve gül gülistânlı bâğ-ı iremleri seyr [ve] temaşa iderek hâtıra seyâhat-ı kübrâ arzuları hutur idüp aya peder ve mâder ve üstâd [ve] birader kahırlarından et» nice halâs olup cihân-geşt olurum diyü her ân Cenâb-ı Bârî'den "Dünyâda sıhhat-i beden, seyâhat-i tam, âhır nefesde imân" recâsında idim. Ve dâ'imâ dervişi-i dil-rişân ile hüsn-i ülfet idüp şeref-i sohbetleri ile müşerref olup, ekâlîm-i seb'anın ve çâr-güşe rüy-i zeminin evsâfın istimâ' itdikde can [u] gönülden seyahate tâlib [ve] râğıb olup âyâ 'âlemi temaşa idüp "Arz-ı Mukaddese'ye ve Mısr [ve] Şam'a ve Mekke ve Medine'ye varup ol Mefhar-i Mevcudat hazretlerinin Ravza-i Mutahharası'na yüz sürmek müyesser ola mı?" diyü zar ü giryân ve serseri ve nâlân olurdum. Hikmet-i Huda sebeb-i seyahat ve geşt [ü] güzâr-ı vilâyet olan mahlaş-ı haklr-i fakir ve dâ'i-i keşîrü't-taksi seyyâh-ı 'âlem, ve nedim-i âdem, Evliyâ-yı bî-riyâ b. Derviş Muhammed Zilli dâ'imâ ed'iye-i me'süre-i istihareye tâlib ve müdavim ve esniye-i mevfüre-i müşerrefeye râğıb ve mülâzım olup Hikmet-i Rabbani ve hidâyet-i Yezdânî, süre-i kerîm-i Furkâniyye ve âyât-i 'azîme-i Kur'aniyye berekâtiyle dil-i çeşm-i 'alîl Cenâb-ı Hazret-i Celıl tarafından istimdad taleb idüp maskıt-ı re'isimiz olan İslâmbol'da künc-i mihnethânemizde girde-bâliş-i nâliş üzre hâb-ı murâd yasdanup biiî kırk muharreminin leyle-i 'aşuresi idi kim bu hakir beyne'n-nevm ve'1-yakazada iken görürümki Yemiş iskelesi kurbında Ahi Çelebi câmi'i nâm cami' kim helâl-i zülâl mâl ile inşâ olunmış bir müstecâbü'd-da've câmi'-i 'atîkdir. Menâmımda hakîr kendümi ol cami'de gördüm. Derhâl cami'in kapusı küşâde olup pür-silâh 'asker ile câmi'-i münevverin içi nür-ı münevver-i cemâ'at-i keşireyle mâlâ-mâl olup şalât-ı fecrin sünnetin edfı idüp salâvât-ı şerîfeye meşgul oldılar. Meğer hakir minber dibinde sakin olup bu münevver vech-i hasenli cemâ'ati temaşa itmede hayran oldum. Hemân cenbimde olan cana nazar idüp "Benim sultânım cenâb-ı şerifiniz kimdir, ism-i şerifiniz bize ihsan buyurunuz" didim. (7a)

Anlar eyitdi "'Aşere-i Mübeşşere'den kemankeşlerin pîri Sa'd Vakkas'ım" didikde dest-i şerifin büs itdim. "Ya sultânım, bu sağ cânibde nura müstağrak olmış cemâ'at-i mahbüb kimlerdir" didim "Anlar cümle ervâh-ı enbiyâdır. Ve gerü safda cümle ervâh-ı evliya ve eşfiyâdır ve bunlar ervâh-ı sahebe-i kiram ve muhacirin, ensâr ve erbâb-ı şuffa ve şehidân-ı deşt-i Kerbelâ ve aşdıkâdır. Ve bu mihrabın sağındaki Hazret-i Ebâ Bekr ve Hazret-i 'Ömer'dir. Ve mihrabın solunda Hazret-i 'Osman ve Hazret-i 'Ali'dir. Ve mihrâb önindeki külâhlıca âdem Hazret-i Risâlet'in dünyâ ve âhıret karındaşı Hazret-i Veysel Karâni'dir. Ve cami'in solında divâr dibinde siyah çerde âdem senin pirin Hazret'in mü'ezzini Bilâl-i Habeşî'dir. Ve bu ayağ üzre cemâ'ati saf saf bozan ve düzen kasırü'1-kâme âdem 'Amr-i Âyyâr Zamîrrdir. İşte bu 'alem ile gelen 'askerki kızıl kanlı esbaba müstağrak olmışlar Hazret-ı Hamza-i basaia ve cemi'ı ervâh-ı şühedadır diyü cümle cami içindeki cemâ'atı birer birer bu hakire gösterüp her kankısına nazarım ta'alluk itdi ise dest-ber-sine idüp nazar aşinalığı idüp taze can buldum. "Yâ sultanım bu cemâ'atin hu câmi'de cem' olmalarının aslı nedir" didim. Azak câniblerinde cuyûş-ı muvahhidînden Tatar-ı sabâ-reftâr "askeri muztâribü'l-hâl olmağla Hazret'in himayesinde olan bu İslambol'a gelüp andan Talar Han'a imdâda gideriz; şimdi Hazret-i Risalet dahi İmam Hasan ve imam Hüseyn ve on iki imâmlar ile ve bizden gayrı Aşere-ı Mübeşşere ile gelüp sabah namazının sünnetin eda idüp sana kamet eyle diyü işaret buyururlar; sen dahi savt-ı a'la ile ikamet-ı tekbir idüp ba'de's-selam *Âyelü'l-kiirsi'yi* tılavet eyle, Bilâl *Sübhanallah* desin, sen *Elhamdüli'llah,* Bilâl *Allâhü ekber* desin, sen *amin* de. Ve cümle cemâ'at 'ale'l-'umûm tevhîd ideriz. Ba'dehii sen *Ve salli 'âlâ cemî'i'l-enbiyâ-i ve'l-mürselin ve'l-hamdüli'llâhi rabbi'l-'alemin* diyüp kalk, neman mihrâbda Hazret-i Risâlet otururken dest-i şerifin büs idüp "Şefâ'at yâ Resülu'llâh" diyüp recâ eyle" diyü Sa'd Vakkaş yanımda oturup cümle ta'lim eyledi. Anı gördüm, cami' kapusından bir nür-ı mübin berk (201 urup cami' içi nur iken nürın 'ala nur olunca cümle Şaha.be-i Kiram [ve] ervâh-ı enbiyâ ve evliya ayağ üzre hazır durdılar. Sa'âdetle Hazret-i Risâlet yeşil 'alemi dibinde, yüzinde nikahıyla, elinde 'aşâsıyla, belinde kılıcıyla, sağında İmâm Hasan ve solında İmâm Hüseyn ile zahir olunca mübarek sağ pây-i şeriflerin câmi'-i münevver i ç re *b'ism-i ilâh* ile koyup mübarek vech-i şerifinden burka'ın küşâde kılup *"Esselamü 'aleyk ya ümmeti"* buyurdılar. Cümle Huzzâr-ı meclis *"Ve 'aieyküm es-selam yâ Resülu'llâh ve ya Seyyide'l-ümem"* diyü selâm aldılar. Hemân Hazret (25) mihraba geçüp iki rek'at sünnet-i fecri eda idüp hakire bir dehşet ve vücuduma bir lerzân vâki' oldı. Amma Hazret'in cemi'-i eşkâline nazar eyledim. Hilye-i Hâkâni'de tahrîr olundığı üzre idi. Ve yüzinde burka'ı al şal idi. Ve destâr-ı şerifi on iki kolanlı beyaz şaş idi. Ve hırka-i şerifleri şaruya mayii deve yüninden idi. Ve gerdeninde aşfaru'1-levn sof şalı var idi. Ve pây-i sa'âdetlerinde sarı çizmeleri var idi. Ve ser-i sa'âdetleri destan üzre bir misvak sokulmış ot» idi. Ba'de's-selâm sağ cânibde hakire nazar idüp mübarek yed-i yümnâları ile zânü-yı şerifine urup hakire hitaben kamet eyle didiler, hemân hakir Sa'd Vakkâş'ın ta'lîmine göre derhâl makâm-ı Segâh'da *Allâhümme salli âlâ seyyidinâ Muhammedin ve 'âlâ âl-i Muhammed ve setlim 'aleyh* diyü kamet idüp tekbîr itdim'. Hazret dahi makâm-ı Segâh'da savt-ı hazin ile Fâtiha-i şerifi tilâvet idüp zamm-ı süre, süre-i Sâd-ı şerîfden ve "Davud'a Süleyman'ı bahşettik; o ne güzel bir kuldu. Doğrusu o dâima Allah'a yönelirdi".(Sa'd, 30) asr-ı şerifin tilavet idüp cümle cemâ'at sâmi'înden olup Hazret imamet itdi. Ba'de's-selâm hakir *Ayetü'l-kürsi.* Bilâl *Siibhanallâh:* hakir

Elhamdü'di'llâh ve Bilâl *Allâhü ekber* diyüp Bilâl-i Habeşi ile müselsel müezzinlik hıdmetinde olup ba'de'd-du'â bir tevhîd-i sultânı olmıstır kim 'aşk-ı ilâhi ile mest [ü] medhüş olup güya hâbdan bidâr idim. Hulâşa-i menâm Sa'd Vakkas ta'lîmiyle edâ-yı hıdmeti tamâm idüp Hazret-i Risâlet mihrâbda savt muhrik ile 'Uzzâl makamında bir *Yasin-i şerif* ve üç süre-i *Izaicâ'e* ve süre-i mu'avvizetevnleri bi't-tanâm tilâvet idüp Bilâl Fatiha diyüp Hazret mihrâbda ayağ üzre dururken hemân Sa'd Vakkas hazretleri destimden yapışup huzür-ı Hazret'e götürüp '"Aşık-ı sâdıkın ve ümmet-i müştakın Evliyâ kulun şefâ'atin recâ ider" diyüp Hazret'e götürüp "mübarek dest-i şeriflerin bûs eyle" deyince bükâ-âlüd olup mübarek dest-i şerifine küstâhâne leb urup mehabetinden "Şefâ'at yâ Resülu'llâh" diyecek mahalde hemân "Seyahat yâ Resülu'llâh" dimişim. Hemân Hazret tebessüm idüp "Şefâ'ati ve seyahati ve ziyareti ve Allâhümme yessir bi's-sıhhati ve's-selâme" diyüp Fatiha didiler. Cümle sahâbe-i kiram Fatiha tilâvet idüp cümle huzzar-ı meclisin dest-i şeriflerin büs iderdim. Ve her birinin hayır du'âsın alup giderdim. Kiminin dest-i şerifi müşk gibi, kimi 'amber ve kimi sünbül ve kimi gül ve kimi reyhan ve kimi zaymîrân ve kimi benefsec, kimi karanfil gibi kokardı. Amma bizzat rayiha-i Hazret-i Resul za'ferân-ı verd-i handan gibi kokardı. Ve mübarek sağ elin bûs itdüğümde güya pembe-misâl kemiksiz bir dest-i şerif idi. Amma sâ'ir enbiyânın dest-i şerifleri ayva râyihası kokardı. Hazret-i Ebâ Bekr-i Şıddîk'ın dest-i şerifleri kavun gibi şemm olunurdı. Hazret-i "Ömer ke-râyihati'l-amber gibi idi. Hazret-i 'Osman benefşe gibi râyihası var idi. Hazret-i 'Ali ke-râyıha-i yâsemen idi. İmam Hasan karanfil gibi İmâm Hüseyn verd-i ebyaz gibi kokardı. *Radvâu'llâhi Te'alâ 'aleyhim ecma'in.* Bu hâl üzre cemî'-i huzzâr-ı meclisin dest-i şeriflerin bûs idüp yine Hazret-i Risâlet bir fatiha diyüp cümle ashâb-ı güzin savt-ı â'lâ ile seb'ü'l-mesânîyi tilâvet idüp hemân Hazret-i Risâlet-penâh mihrâbdan *"Esselamü 'aleyküm eyâ ihvanûn"* diyüp cami'den taşra revüne olunca cümle sahâbe-i kiram hakire günâ-gün hayır du'â ve iltiyâm ildiler. Ve câmi'den çıkup gitdiler. Hemân Sa'd Vakkas hazretleri belinden sadağın çıkartıp hakirin beline kuşadup tekbîr idüp "Yürü; sehm ü kavs ile gaza eyle ve Allah'ın hıfz-ı emânında ol ve müjde olsun sana bu meclisde ne kadar ervah ile göüşüb dest-i şeriflerin bûs itdinse cümlesini ziyaret etmek müyesser olup seyyâh-ı âlem ve ferid-i adem olursun. Amma geşt [ü] güzâr itdiğin memâlik-i mahrusalar ı kılâ'-ı büldânlar ı ve âsâr-ı 'acibe ve garibeleri ve her diyarın memdûhât, sanayi'ât, me'kûlât ve meşrubatın ı ve 'arz-ı beledi ve tûl-ı nehârların tahrir idüp bu sevr-i garibe ile ve benim silâhımla amel edüp dünyâ ve âhiret oğlum ol, tarik-ı hakk-ı elden koma, ğıll u ğışdan beri ol, nân u nemek hakkın gözle, yâr-ı sadık ol yaramazlarla yâr olma, iyilerden iyilik öğren" diyü va'z u bendler idüp ve alnım bûs idüp Ahi Çelebi cami'inden taşra çıkup gitdiler. Hakir mebhut olup hab-ı râhatdan bidar olup 'Aya bu benim vâki'am mıdır, yohsa vaki'-i halim midir, yohsa rü'ya-yı salihim midir" diyü guna-gûn tefekkür ile inşirâh-ı sadr. zevk-i derûna na'il oldum. Ba'dehü 'ale's-sabah pak abdest alıp salât-i fecri eda idüp İslâmbol'dan Kasım Paşa'ya 'ubur idüp mu'abbir İbrahim Efendi'ye rüyamız ta'bir itdirüp "Cihân-ârâ ve 'âlem-geşt seyyah-ı 'alem olup hüsn-ı hatimeyle işin itinâm bulup Hazret'în şefa'ati ile dâhil-i huld-i berin olursun" diyü tebşir idüp el-fâtiha didi. Andan Kasımpaşa Mevlevihânesi Şeyhi Abdullah Dede'ye varıp dest-i şerlilerin bûs idüp vâkı'amı anlara dahi ta'bir itdirdim. "On iki imâmın destin bûs itmişsin, dünyâda hümâm olursun, 'Aşere-i mübeşşere ellerin öpmişsin, dâhil-ı cenan olursun, sen çâr-yâr-i güzînin yed-i mübareklerin bûs itmişsin, dünyada cemi'-i pâdişâhların

şeref-i sohbetleri ile müşerref olup nedim-i hasları olursun. Ola kim Hazret-i Rısaletin cemâlin görüp dest-i şeriflerin takbil idüp hayr du'asın almışsın sa'adet-i dâreyne vâsıl olursun. Ve Sa'd Vakkâs'ın nasihati üzre ibtida bizim İslambolcığazımızı (8a) tahrir itmeğe bezl-i himmet idüp var makdûrun sarf eyle, "el-mukadder kâyi" fehvasınca saha dahi takdir olan nasibin elbette gelür diyü yedi cild tevarih-i kütüb-i mu'teber-i nefise ihsan idüp yürü işin rast gele, el-fâtiha diyüp du'â-yı haydarı ile behremend olduk. Ba'dehü hakir-i fakir anca hâne-i bi-minnetimiz olan savma'amız küncinde gencine kitaba malik olup ba'zı tevârihat tetebbu' iderek maskat-ı re'simiz olan hasreti'l-müluk ve limân-ı bahr-ı fülûk olan vilâyet-i Makedon un hışn-ı hasini ve sedd-i metini olan Islâmbol'un tahrirâtına sürü' eyledik.

Hamd-ı bîhadd ü sipâs ve senâ-yı bî-'add ü bîkıyâs

Ol perverdigâr-ı 'alemin üzerine olsun kim hıtâb-ı kün ile bu (1996: 9-11).

[2]Aslen Kütahyalı olan ailesi, fetihten sonra İstanbul'a yerleşmiştir. 1020/1611'de İstanbul'da dünyaya gelen ve "doğduğunda kulağına ilk Ezan-ı Muhammedî Şeyhülislam Sun'ullah Efendi tarafından okunan" Evliya Çelebi (1314a: 361), hiç evlenmemiştir. Hafızdır, sesi güzeldir, musikişinastır. Hafız ve güzel sesli oluşlu, onun erken yaşlarda Saray'la ve Osmanlı Padişahıyla tanışmasında önemli bir etkendir. Nitekim kendi anlattığına göre 1045 yılında, yani genç denecek yaşlarda, Ramazan Ayının Kadir Gecesi'nde Kur'an okurken Kozbekçi Muhammed Ağa ve Silahdar Melek Ahmed Ağa gelip kendisini Padişah Gazi Murad Han'a götürürler. Kendi ifadeleriyle (1996: 99 vd.) "Bu hakirin harem-i hâssa girüp Gâzi Murâd Hân'a intisab etdiğimizi ve huzur-ı şerifinde olan latayifata müteallik kelimatlarımız beyan olunur. Sene 1045 Rumazan-ı şerifinin Leyle-i Kadirinde Ayasofya-i Kebîr'de her sene üçer gece ihya olunup nice bin âdem cem' olur. Hakir ol 'asırda merhum u mağfurun-leh üstâdımız Evliyâ Efendi'den hıfzı tekmil idüp sekiz sâ'atde kerrâtiyle hatm-i şerif idüp Seb'a_kıra'âtin dahi me'hezleri ve *Şâtibi* kitabıyla tekmil idüp 'aşere kırâ'atine şürû" itmişdik. Merhum [u] mağfûrun-leh pederimiz Derviş Muhammed Ağa'nın ibrâm-ı ilhâhıyla ol senenin leyie-i kadrinde Ayasofya-i Kebir'irin müe'zzinân mahafili makâm-ı Bilâl-i Habeşi'de ba'de't-tevarih hıfz kıraati üzre hatm-i şerifi tilâvete bed' idüp sure-i En'am'ı itmam edince Kozbekçi Muhammed Ağa ve Silahdar Melek Ahmed Ağa mahfile çıkup bu hakiri yüz bin cemaat-i kesîre içinde başına zer-ender-zer bir tâc-ı Y'ûsuf giydirüp "Buyrun sizi sâadetlü padişah ister" diyü elimden yapışup mahfel-i padişahiye varup Gazi Murad Han'ın cemâl-i ba-kemâlin müşahede idüp huzurına varınca zemin-bûs idüp ba'de's-selâm ve'1-kelâm vafir tebessüm idüp "Kaç sâ'atde hatm-i şerif idebilirsin" didiler. "Pâdişâh'ım sür'at itsem yedi sâ'atde iderim, amma lahn-i hafi ve lahn-i celi olmasın içün ne if'rât ve ne tefrit olmadan sekiz sâ'atde İnşâ'allalı ü Te'ala hatm-i şerif iderim" didikde buyurdılar kim "İnşâ'allah merhum sa'id-i sehîd-i Musâ'mın yerine yed-i heyzâ gibi yed-i tûlasın 'ayan idüp musahibim olur" buyurduklarında iki avuç altun ihsan itdiler kim cümle altı yüz yigirmi üç sikke-i hasene idi Hakir bu mahalde gerçi za'if ve nahif ve tıfl-ı mürekkeb-eskâl idim. Amma sinn-i salimin yigirmisine baliğ gayet necib ü reşid idim. Ve âdâb-ı meclisi bilüp nice vüzerâ ve vükelâ ve şeyhü'l-islâmlar huzurında 'asr-ı şerîf ve na't-ı şerif tilavet idüp musahabet iderdim. (...)" O karşılaşmada ve sonrakilerde padişahla kısa ve uzun mülakatları olur. Mülakatın konuları içinde Kur'an

gezmekle yetinmez, gezip gördüklerini başka insanlarla ve gelecek kuşaklarla paylaşmak ister ve bu nedenle yazar ve anlatır.

Evliya Çelebi (1611-1682?), *Seyahatnâme*'yi zamanına göre kolay anlaşılan bir dille yazmıştır. Ahmet Mithat'ın (1314: kef) "Ne açık bir lisan ile yazılmış?" diyerek anlaşılırlığını belirttiği bu dil, akıcı, sürükleyici ve yer yer eğlencelidir. Bu üslubuyla Evliya Çelebi, nâm-ı diğer Evliyâ-yi bîriyâ, konuları, sanki karşımızda sizinle konuşuyormuşçasına canlı bir biçimde sunmaktadır. Son çözümlemede denilebilir ki seyyahımız 50 yıllık bir gezi serüveniyle gördüğü yerlerde yapmış bulunduğu gözlemleri, açık bir dille ve yorumlar katarak *Seyahatnâme*'sinde yazmış ve böylece sonraki kuşaklara çok önemli bir bilgi kaynağı bırakmıştır. Seyyah-ı âlem, *Seyahatname*'sinde aktüaliteyi ele alır, ama ele aldığı güncel olmayan konuları da güncelle ilişkilendirmeye, bir bakıma güncelleştirmeye ayrı bir önem verir. Geçmiş, şimdi ve geleceği öylesine bir iç içelik içinde ele alır ki sizin dışınızda olan olayları veya nesneleri sizinle bir şekilde bağlantılandırır. (Okumuş, 2006; Okumuş, 2007a).

Tamamı 10 cilt olan eserini fasıllar veya konusuna göre çeşitli başlıklar halinde düzenleyen ve her bir başlık altında farklı bir konuyu ele alan gezginimiz, gezi edebiyatı ve kültür tarihimiz açısından son derece önemli bir kaynak olma özelliği taşıyan *Seyahatname*'de çok önemli konulara yer verir. Bunlar arasında hikayeler, menkıbeler, rivayetler, temsiller, türküler, mani, halk şiirleri, mitoloji, masal, ağız farklılıkları, halk oyunları, giyim-kuşam, eğlence, komşuluk ilişkileri, ekonomik durum, idarî yapı, inançlar, yaşam biçimleri, adetler, toplumsal yapı, sanat ve zanaatler, zevkler, nüfus, dil, etnik yapı vs. sayılabilir. Bunlara ek olarak gördüğü yerlerin fizikî yapısından, örneğin evlerinden, camilerinden, mescidlerinden, çeşmelerinden, kiliselerinden, manastırlarından, havralarından, hanlarından, saraylarından, konaklarından, hamamlarından, kulelerinden, kalelerinden, surlarından, yollarından vs. de söz eder (Okumuş, 2006). Şunu da eklemek gerekir ki Evliya Çelebi, gördüklerini anlatır ve yorumlarken sıklıkla ayet ve hadisler getirmeye ayrı bir önem vermektedir. Evliya Çelebi, ayrıca gezdiği yerler hakkında bilgi

ve müzik ağırlıklı bir yer tutar. Evliya Çelebi'nin kendi ifadelerinden (1996: 10-102) musiki konusunda oldukça ihtisaslaşmış olduğu anlaşılmaktadır.

verirken oralar hakkında daha önce yazılı kaynaklarda gördüğü bilgilere de başvurmayı ihmal etmez. Ele aldığı hususlara bakılacak olursa, Evliya Çelebi, sosyal tarih açısından çok önemli bilgi ve belgeler bırakmıştır.

Bu makalede, her ne kadar devlet memuru olsa da aslında *asıl meslegi seyyahlık* olan abd-i fakîr u hakîr u pür taksîr Evliyâ-yı bîriyânın,[3] *Seyahatname*'sinde Kütahya ve çevresi ele alınmaktadır.

Seyyahımız "abd-i fakîr u hakîr u pür taksîr Evliyâ-yı bîriyâ (2005b: 1 vd.) 1050 (1640) yılında İstanbul'dan Bursa'ya yaptığı seyahatte Kütahya'ya kuşkusuz yaklaşmıştır. Bursa'nın Ruhban, yani Keşiş dağını anlatırken dağın kıble tarafından Kütahya dağlarının göründüğünü söyleyerek (2005b: 36) adeta Kütahya özlemini ifade etmiş ve Kütahya'ya seyahat edeceğini işaretlemiştir. Nitekim Evliya, 1082 yılında Kütahya'ya gelmiştir. Evliya Çelebi'nin, *Seyahatnâme*'nin dokuzuncu cildinde belirttiği üzre Kütahya'ya gelişi, 1082 Muharremi'nin 12. günü, yani Aşûre gününde Mekke ve Medine yolculuğuna çıkmasıyla gerçekleşir (2005a: 6-8 vd.). Bu seyahatini yaparken izlediği güzergâhta hemen başlarda Kütahya da vardır; 1671'de başladığı bu seyahatinde Evliya, Üsküdar'dan çıktıktan sonra Kadıköy, Bostancıbaşı, Kartal,

[3] Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*'nin çeşitli yerlerinde (Örneğin; 1314a: 361; 1314b: 3; 2001: 9; 2005: 1 vd.) kendisini bu isimle zikreder.

Pendik, Gebze, İzmit, Bursa, İnegöl ve Tavşanlı'yı geçerek Kütahya'ya ulaşır[4] (2005a: 6-12)[5].

[4] Evliya Çelebi (2005a: 12), söz konusu yolculuğunda Kütahya'ya girişini şu şekilde anlatır:
Andan (Tavşanlı'dan –EO) kalkup yoku aşağı şark canibine gidüp düz sahralar içre çamlı dağlar ve mahsûllü kuralar güzer ederek sekiz sâ'atde, karye-i menzil-i (…) Andan dahi Karye-i eş-Şeyh Ömer. Andan cânib-i şarka Kütâhiyye sahrası içre cereyan eden nehr-i Felendi her yerinden atlı ve piyade âdem ubûr eder, amma tuğyanında fîl-i mah-mûdî ubûr edemez, gemilere muhtâcdır. Karahisâr-ı Sâhib tarafında Yoncalı nâm dağlardan cem' olup nehr-i Küti'ye mahlut olur. Mezkûr nehr-i Küti dahi Firav dağlarından gelüp ikisi bir olup Eskişehir altında nehr-i Sakarya'ya mahlut olurlar. Sakarya nehri dahi İzmid'in ağaç deryası içinden ubûr edüp Kocaeli sancağı hududunda İrve nâm kasaba kurbunda Karadeniz'e munsabb olup azîm nehr-i âsîdir. Ba'dehu hakîr bu Kütâhiyye sahrası içre nehr-i Felendi'yi atlarımız ile ubûr edüp yine sahra içre cümle iki sâ'at gidüp, Evsâf-ı vilâyet-i Germiyan ve dâr-ı bahâdırân ya'nî kal'a-i gevher-nigîn ve sedd-i metîn eyâlet-i taht-ı Anatolu kal'a-i Kütâhiyye.

[5] Evliya Çelebi *Seyahatnâme*'sinde Kütahya adı, pek çok yerde pek çok kez geçmektedir. Hemen hemen bütün ciltlerde Kütahya'ya işaret edilir. *Seyahatnâme*'de Kütahya'dan bahsedilen veya Kütahya adının geçtiği yerler kısaca şu şekilde belirlenebilir:
1.Birinci ciltte bir yerde (1996: 39) bir kez; bir yerde (1996: 59) Kütahya kal'ası olarak bir kez; bir yerde (1996: 77) iki kez; bir yerde (1996: 79) liva-i Kütahiyye olarak bir kez; bir yerde (1996: 189) Kütahya mevleviyeti olarak bir kez; bir yerde (1996: 250) çini Kütahya filcanları olarak bir kez; bir yerde (1996: 258) bir kez ve bir yerde (1996: 304) tel tanbura bağlamında bir kez kez geçmektedir.
2.İkinci ciltte bir yerde (2005b: 20) Bursa'da Kütahya hanı olarak bir kez; bir yerde (2005b: 36) Bursa anlatılırken bir kez; bir yerde (2005b: 47) Gazi I. Murat Han'ın fetihleri sadedinde bir kez; bir yerde (2005b: 85) Sakarya nehri vesilesiyle bir kez; bir yerde (2005b: 513) bir vesileyle bir kez; bir yerde (2005b: 519) bir vesileyle bir kez; bir yerde (2005b: 527) Kütahya paçası olarak bir kez; bir yerde (2005b: 542) bir vesileyle bir kez; bir yerde (2005b: 567) bir vesileyle bir kez ve ve bir yerde (2005b: 598) bir vesileyle bir kez zikredilir.
3.Üçüncü ciltte bir yerde (1999: 22) Kütahiyye sancağı olarak bir kez; bir yerde (1999: 91) bir vesileyle bir kez; bir yerde (1999: 125) Kütahiyye livası şeklinde bir kez; bir yerde (1999: 249) dedesi Demircioğlu Kara Ahmed beğ'in Kütahya'da medfun olduğu yeri söylerken bir kez zikredilir.
4.Dördüncü ciltte bir yerde (2001a: 153) İshak Fakih camiinin Kütahya'da bulunduğundan bahisle bir kez; bir yerde (2001a: 159) Kütahya işi kavanoz ve hokkalardan bahisle bir kez; bir yerde (2001a: 198) Evliya Çelebi'nin Kütahyalı oluşundan bahisle bir kez ve bir yerde (2001a: 340) bir vesileyle iki kez zikredilir.
5.Beşinci ciltte bir yerde (2001b: 44) bir kez; bir yerde (2001b: 54) bir kez; bir yerde (2001b: 144) Kütahya eyaleti şeklinde kez; bir yerde (2001b: 146) Kütahiyye şehri olarak bir kez; bir yerde (2001b:

Evliya Çelebi, bir müddet gezip gördükten, notlarını aldıktan, yapması gerekenleri yaptıktan sonra Kütahya merkezden ayrılır. Kendisi ayrılışını şu sözlerle ifade eder:

> Hanemiz sahibi Osman Süleyman Paşazade kasrına târîh güfte etdiğimiz içün yüz guruş ve bir kat esvâb ve bir at ve bir seyishâne ve gulâm refiklerime onar guruş ihsan edüp cümle ahibbâ ve dostân-ı Kütâhiyye ile vedâlaşup hâne sahibimiz beğ efendi hakîri göndere gitmeğe esb-süvâr olup nice a'yân ile Kütâhiyye'den cânib-i şimale nehr-i Felend'i ubûr edüp bir sâ'atde (2005a: 18).

Seyyahımız, Kütahya'dan Yoncalı ılıcası, Altuntaş kasabası, Ömer Beğ köyü ve Afyonkarahisar üzerinden yoluna devam eder (2005a: 18-19 vd.).

Evliya-yı Seyyah, diğer pek çok yer gibi Kütahya ve çevresini de görüp gezmiştir. Osmanlı Devleti'nin en önemli ve en hassas dönemlerinden 17. yüzyılda yaşamış olan Evliya Çelebi, gezdiği diğer yerler hakkında yazarken izlediği yöntemi Kütahya ve çevresine de uygulamakta ve oraların tarihi ve sosyo-kültürel özellikleri hakkında bilgi vermektedir. (Okumuş, 2007a).

Evliya-yı bîriyâ, Kütahya'dan belki çok geniş olarak bahsetmez, yani örneğin bir Bursa veya Diyarbakır'dan bahsettiği kadar bahsetmez. Ama bu demek değildir ki o Kütahya'yı üstünkörü ele alır. Hayır, Kütahya hakkında dikkate değer bilgiler verir, Kütahya'da yaptığı gözlemlerini bizlerle paylaşır. Ayrıca Kütahya'dan

---

151) Kütahiyye sahipleri germiyanoğulları olarak bir kez ve bir yerde (2001b: 154) bir vesileyle bir kez geçer.

6. Altıncı ciltte bir yerde (2002: 204) Kütahiyye veziri Yüsuf Paşa'dan bahisle bir kez; bir yerde (2002: 210) hattat Yazıcı Osman'ın şehadetinden bahisle bir kez; bir yerde (2002: 302) bir kez ve bir yerde (2002: 305) Selim Han'ın cülûsu münasebetiyle Kütahiyye olarak bir kez zikredilir.

7.Sekizinci ciltte bir yerde (2003: 45) bir yerde para basma konusuyla ilgili olarak bir kez ve bir yerde (2003: 79) Hz. eş-Şeyh İlahî ziyareti vesilesiyle bir kez zikredilir.

9.Dokuzuncu ciltte bir yerde (2005a: 11-37) bir bütün olarak Kütahya'dan bahisle bir çok kez; bir yerde (2005a: 45) iki kez; bir yerde (2005a: 88) bir kez; bir yerde (2005a: 101) Denizli'den bahisle bir kez ve bir yerde (2005a: 142) İshak Fakih'ten bahisle bir kez zikredilir.

10.Onuncu ciltte bir yerde (1938: 89) Osmanlı Devleti'nin doğuşu bağlamında bir kez zikredilir.

bahseden yerlerde satır aralarında Kütahya'ya özel bir sevgisi olduğunu da ima eder gibidir. Şunu da belirtmek gerekir ki Seyahatname'nin sahibi, müsveddede Kütahya hakkında bu kadar bahsetmenin yeterli olacağını, ama eserin tashihli halinde ayrıntılı olarak bahsedeceğini söyler:

> Ve eğer bu şehrin evsâfın muradımız üzre tahrîr eylesek tatvîl-i kelâm olur, amma inşâallâh bu müsevvedât tas[h]îha geçdikde mufassal tahrîr olunur. Zîra *"el-ma'nâ fî batnı'ş-şâir"*dir. Ve hamd-i Huda ser-rişte dahi elde ve dilde (2005a: 18).

Evliya Çelebi, burada belirttiği gibi Kütahya hakkında ayrıntılı yazamamış olabilir; ancak her halükarda bu konu hakkında yazdıkları, söz konusu yerleşim yerine dair ilgi çekici nicel ve nitel bilgiler sunmaktadır. Bu konuda şu husus da önemlidir: Seyyah, bizzat Kütahya şehrine görece çok yer ayırmamış olabilir, ama bir eyalet olarak Kütahya'ya oldukça uzun bir yer ayırmıştır. Örneğin dokuzuncu cildin ilk 101 sayfasının tamamına yakınında (2005a) Kütahya eyaletinin sınırları içinde yer alan şehir, köy ve kasabaları ele almaktadır.

Son tahlilde Evliya Çelebi *Seyahatname*'sinde ele alınan diğer yerler gibi Kütahya da, incelenmeye değer bir konu olarak tespit edilebilir. Kütahya'nın tarihî ve stratejik şehirlerimizden olması ve geçmişte sahip olduğu önemi, bugün de çeşitli açılardan korunması düşünülürse konumuz daha da önemli hale gelmektedir. Hatta *Seyahatname* gibi önemli bir kaynağın, Batı'da erken denilebilecek zamanlardan beri araştırma konusu yapılmasına karşın Türkiye'de akademik çevrelerde ihmal edildiği dikkate alınırsa, *Seyahatnâme*'ye dayalı araştırmaların öneminin kat kat artacağı anlaşılır. Gerçekten de Türkiye'de kendi alanında eşsiz bir değere sahip bu kıymetli eser hakkında yapılan araştırmalar, son derece azdır. Ayrıca yapılan bu tezlerden çok azı, sosyoloji ve din sosyolojisiyle biraz ilgilidir. Oysa bu hazine değerindeki eser, özellikle sosyolojik araştırmalar için eşsiz malzeme ve bilgiler sunmaktadır (Okumuş, 2007a). Bu nedenle daha önce bu yazar tarafından yapılan "Evliya Çelebi'nin *Seyahatname*'sinde Diyarbakır"(2006), "Evliya Çelebi'nin *Seyahatname*'sinde Tatvan ve Çevresi" (2007a), "Evliya Çelebi'nin *Seyahatname*'sinde Çorum ve Çevresi" (2007b) ve "Evliya Çelebi'nin gözüyle Kahramanmaraş" (2007c) başlıklı dört çalışmaya ek olarak elinizdeki bu çalışma, *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*

çalışmalarına, özellikle de sosyolojik alanda kayda değer başlangıç katkıları sunması bakımından önemli kabul edilebilir.

KÜTAHYA: GENEL DURUM

Osmanlı Devleti'nde canlı bir geçiş yeri ve önemli bir yönetim merkezi olan Kütahya, tarihî bir kent olarak çok eski kültür, medeniyet, toplum ve devletlere beşiklik etmiş ve çok önemli olaylara tanık olmuş köklü bir yerleşim yeridir. Ege Bölgesi'nin İç Batı Anadolu bölümünde konumlanan Kütahya, (eski adıyla Kotiaeon, Cotiaeum ve Koti) Hitit, Frig, Roma, Bizans, Selçuklu, Germiyanoğulları ve Osmanlı Dönemi uygarlıklarıyla günümüze kadar gelmiştir. Altıntaş, Aslanapa, Çavdarhisar, Domaniç, Dumlupınar, Emet, Gediz, Hisarcık, Pazarlar, Simav, Şaphane ve Tavşanlı ilçeleriyle güzel ilimiz, 11.875 km² olan yüzölçümüyle bugün Türkiye'nin önemli illerinden biri olarak yaşamaya devam etmektedir. Kütahya, batıda Tavşanlı üzerinden Bursa (Marmara Bölgesi) ve Balıkesir'e (Ege kıyıları) , güneybatıda Çavdarhisar ve Gediz üzerinden Ege Bölgesi'ne, güneydoğuda Afyon üzerinden Konya'ya ve Akdeniz kıyılarına, kuzeydoğuda Eskişehir ve Bilecik'e bağlanır. Başka bir ifadeyle Kütahya, kuzeyinde Bursa, kuzeydoğusunda Bilecik, doğusunda Eskişehir ve Afyon, güneyinde Uşak, batısında Manisa ve Balıkesir ile komşudur. Seyyahımız (2005a: 13) Kütahya'nın komşularıyla ilişkili konumunu şöyle anlatır:

> Şimal tarafı Trabuzan ile ve Sivas eyâleti ile müşâdır. Şark cânibi dahi Sivas'dır ve eyâlet-i Karamân'dır. Garb ve cenûb cânibleri bahr-i Rûm'dur.

Kütahya'nın iklim durumuna gelince;

> Ve bu eyâlet iklîm-i râbi'dedir. Arz-ı beledi (---) (---) ve tûl-i nehârı (---) (---) (---) (--) amniçün âb [u] hevâsı şiddet üzredir (2005a: 18).

Kütahya, Evliya Çelebi *Seyahatname*'sinde anlatıldığına göre (2005a: 12-13), şu tarihi süreçleri yaşamıştır:

> Evsâf-ı vilâyet-i Germiyan ve dâr-ı bahâdırân ya'nî kal'a-i gevher-nigîn ve sedd-i metîn eyâlet-i taht-ı Anatolu kal'a-i Kütâhiyye: Sene 715 târihinde Rûm

keferesi destinden Germiyan pâdişâhlardan Şah Ya'kûb hilâfetde iken feth etmişdir. Bedest-i Vezîr Lala Hezârdînâr. Hı-zırlık dağında hezâr dînâr ile medfûndur. Hakîkatü'l-hâl asûde olduğu kubbesine bin altun gitmişdir ve ba'de'1-mevt hazînesinde bin altunu bulunmuşdur. Ve yine bir âdeme ihsan in'âm etse bin altun verirmiş. Tafsîle muhtaç hikâyeti var ulu sultân-ı Rûm'dur. Ve Anatolu'yu ba'dehu Osmancık feth edüp bu şehre dahi mâlik olmuşdur. Hâlâ yine Anatolu eyâletinin tahtıdır, vezâretdir. Taraf-ı pâdişâ-hîden kânun üzre vezirinin hâss-ı hümâyûnu on kerre yüz bin akçedir. Mısır ve Bağdâd ve Budin vezirlerinden mââda cümle vüzerâların üzerine tasaddur eder. Âl-i Osman Anatolu canibinde bir yere sefer etse bu Kütâhiyye veziri eyaleti ile talîa-i asker olup çarkacı olur.

Evliya Çelebi (2005a: 12), bugün Kütahya'nın ilçelerinden biri olan Tavşanlı, kendi ifadesiyle "şehr-i Hargûş ya'nî Tavşanlı şehri" hakkında tarihsel olarak şu bilgileri verir:

Sene 783 târihinde Germiyanoğlu fethidir. Ba'dehu Germiyanoğlu kızın Şehzade Bâyezîd ibn Mehemmed Hân'a menkûhalığa verdikde bu kal'ayı duhter-i pâkîze-ahter ile pîşkeş-i sûr içün Âl-i Osman'a miftâhların teslîm etdi. (…)

Şehir bu kal'a dâmeninde bağ u bâğçeli enhâr-ı uyûnları carî hevâdâr şehirdir. Ve deşt-i sahralarında ve hıyâbân kurasında tavşanı bî-had olmağile Tavşanlı nâmıyla şöhre-i şehr olmuş bir ma'mûr kasabadır.

Evliya (2005a: 19), Kütahya'dan çıktıktan sonra uğradığı ilk şehir Afyonkarahisar (Kütahya eyaletine bağlı sancak) hakkında da yine kısaca bilgiler verir:

Evsâf-ı kal'a-i sengbâr şehr-i Afyonkara-hisâr: Afyonu halkına gâlib, şehrine Karahisâr-ı Sâhib derler. Defterhâne-i Sultânî'de böyle tahrîr olunup cemî'i evâmirlerde dahi böyle terkîm olunur. Zîra Âl-i Osman ülkesinde altı Karahisâr kal'ası vardır. Amma bu Karahisâr Anatolu eyâletinde başka sancakbeği mutasarrıf olur. İki tuğluya dahi ihsan olunur şerîf ve âlî mansıbdır.

Ve kal'asını kayser-i Rûm bina etmişdir. Ba'dehu sene (---) târihinde Sultân Alâeddîn-i Selçukıyân Rûm keferesi destinden dest-i kahr ile feth-etmişdir. Ba'dehu Âl-i Osmâniyândan Sultân Orhan Germiyanoğulları elinden almışdır. Cümle altı kat

Şeddadî binâ-yı kadîm kal'a-i azimdir. Hakîr etek dermiyân edüp seyr [ü] temaşasına bezl-i himmet edüp kal'aya ba'zı şehirli yaranlarımız ile urûc etdik.

SİYASÎ-İDARÎ-ASKERÎ YAPI

Evliya Çelebi zamanında Kütahya eyalettir (2005a: 13 vd.; 1996: 77). Kütahya eyaletinde 14 sancak, 294 zaîm, 4589 kılıç timar vardır. Aşağıdaki satırlar, Kütahya'nın XVII. yüzyıldaki siyasî-idarî-askerî yapısını ortaya koymaktadır:

Ve eyâletinde cümle on dörd sancakdır. Evvelâ tahtı olan Kütâhiyye sancağı ve Sarhan sancağı ve Aydın sancağı ve Kastamonu sancağı ve Bursa sancağı ve Bolu sancağı ve livâ-yı Menteşe ve livâ-yı Ankara ve Karahisâr-ı Sâhib ve Teke sancağı ve Kânkırı sancağı ve Hamîd sancağı ve Sultânönü ve Karası sancağı, cümle sancakları bunlardır. Bunlardan mâ'adâ eyâletinde dörd müsellem beğleri vardır. Anlar dahi kırkar ve ellişer ma'mûr kuralara mâliklerdir. Salb [u] siyâset ve cürm [ü] cinayetleri kendülere tefviz olunmuş ze'âmet beğleridir. Hîn-i gazada tabılları ve tuğları yokdur.

Ve bu beğlerden mâ'adâ yine eyâlet-i Anatolu'da Dergâh-ı âlî yeniçeri ocağından on bir yaya beğleri vardır. Her biri birer şehre hâkimdir. Cümleden serçeşme baş yaya beği Mudurnu şehri sahibidir. Maktu'u'1-kalem [Y 9al ve mefrûzü'l-kadem hâkimlerdir. Zîr-i hükümetlerinde cümle iki yüz yigirmi pare abadan kurâlara mutasarrıflardır.

Ve bu eyâletde defter kethüdası ve tîmâr defterdârı ve defter emîni ve çavuşlar kethüdası vardır. Bunlar dahi kânun üzre cümle yüz yetmiş pare amâr olmuş kuralara mâliklerdir. Ve hâss-ı hümâyûndan ifraz olunmuş evkaf kuraları ve sultân hâsları cümle üç yüz pâre kurâdır.

Ve bu eyâletde cümle erbâb-ı zü'amâ 294 neferdir. Ve kılıç tîmâr 4589 neferdir. Ve bu tâ'ifeler kânun üzre cebelüleri ile hîn-i ma'rekede, alaybeğleri ve çeribaşıları ve yüzbaşıları ile cümle on üç bin sekiz yüz pür-silâh asker-i deryâ-misâl olur. Ve üç bin asker dahi paşa askeri ve yaya beğleri ve müsellem ze'âmet sâhiblerinin askerleri ile bunlar dahi cümle yigirmi bin bahâdır ve dilâver ve müsellah asker olur. Cümle eyâleti askeriyle eli berâtlı kırk bin asker olur. Ve eyâlet-i azîm vilâyetdir. Şimal tarafı Trabuzan ile ve Sivas eyâleti ile muşadır. Şark canibi dahi Sivas dır ve eyâlet-i Karamân'dır. Garb ve cenûb canibleri bahr-i Rûm'dur.

Ve şehr-i Kütâhiyye beş yüz akçe şerif mevleviyettir, anıma şerif değildir. Müddeteyni on kîse hasıl olur. Tokuz nahiyesi vardır. Cümle (---) kurâdır. Ve bu mollanın zîr-i destinde ve sancağ-ı Kütâhiyye'de cümle yigirmi dörd kazadır kim inşâallâh mahallinde birer birer tafsîl üzre tahrîr olunur. Ve şeyhülislamı ve nakîbüleşrâfı ve a'yân [u] eşrafı ve sipah kethudâyeri ve yeniçeri serdârı ve dizdarı ve subaşısı vardır. (2005a: 13).

Kütahiyye eyaletinde ne kadar livalar var ise cümlesinde birer müselleman beğ zeametleri olmak kanundur amma piyâdegân-ı Kütahiyye ve Alâiyye zeametleri cümle müsellemat piyâdegândan çokdur. Yine kanunları üzre sefer eşerler (1996: 77).

Evliya Çelebi (2005a: 12), Tavşanlı'nın idarî yönüyle ilgili olarak da şu bilgileri verir:

Kütâhiyye hududunda yüz elli akçe kazadır ve yetmiş pare kuradır. Ve hâkimi paşanın tarafından hâss-ı hümâyûn hâkimidir. Kal'ası, iç el olmak ile dizdarı ve neferâtları yokdur, amma Rûm keferesi binası gayet metîn ve kârgîr binadır.

Çelebi (2005a: 19), Afyon'un siyasi-idari-askeri yönü hakkında ise şöyle der:

Bu Karahisâr Anatolu eyâletinde başka sancakbeği mutasarrıf olur. İki tuğluya dahi ihsan olunur şerîf ve âlî mansıbdır. Paşasının hâssı taraf-ı pâdişâhîden 240.299'dur. Hîn-i seferde paşası hâssına göre bin âdem ile sefer eşer. Ve sancağında sakin olan erbâb-ı zü'amâ ve erbâb-ı tîmâr 612'dir. Bu cümlesi hîn-i seferde kânun üzre cebelüleri ile ve alaybeği ve çeribaşıları ile sancakları altında üç bin asker-i pür-silâh olur.

Ve bu şehirde kethudâyeri ve yeniçeri serdârı ve dizdarı ve iki yüz kal'a neferâtları vardır. Ve üç yüz akçe pâyesiyle sadaka olunur şerîf kazadır.

Ve nevâhîsi yüz yigirmi pare abadan kuralardır. Kadıya senevî on kîse, sancak paşasına yüz kîse hâsıl olur.

Ve şeyhülislâmı ve nakîbüleşrâfı ve a'yân [u] eşrafı vefret üzredir. Ve ulemâsı gayet çok olduğundan hemân menâsıb-ı âlîlere mutasarrıf olmuş yedi yüz kudât tâ'ifesi vardır. Sâ'ir e'imme ve hutebâ ve meşâyihânı dahi buna göre kıyâs oluna. Gayet mülebbes ve muhteşem ve ankâ halkı vardır.

Ve sancağı cümle tokuz kaza yerdir. Gayet ma'mûr kazaları bunlardır kim zikr olunur: Kazâ-i Şehir ve kazâ-i Sandıklı ve kazâ-i Sıçanlı ve kazâ-i Şuhûd ve kazâ-i Çule. Ve iki

kaza dahi Barcınlar kazalarıdır. Ve kazâ-i Karamık ve kazâ-i Çay. Meşhur kazâ-yı ma'mûreleri bunlardır.

EKONOMİK YAPI

Kütahya ve çevresinin XVII. Yüzyıl ekonomik yapısı hakkında *Seyahatnâme*'de dikkate değer bilgiler mevcuttur. Gezginimiz Kütahya'ya geldiğinde, orada 860 dükkan ve iki bezzâzistân tespit etmiştir. Kavaflar çarşısı mamur bir çarşıdır. (2005a: 16-17).[6]

Seyahatname'de Kütahya çini sanatına atıf ve meslek olarak Kütahya fincancılığına işaret vardır (1996: 250, 288).

Evliya Çelebi (2003: 45; 1996: 258), Kütahya'nın Osmanlı Devleti'nde para basılan büyük şehirlerden biri olduğunu söyler.

Seyyahımızın verdiği bilgilere göre 17. Yüzyılda Kütahya ekonomisinde tarım önemli bir yer tutmaktadır. Kütahya ve çevresinde bağcılık ve bahçecilik yapılmaktadır. (2005a: 12,17). Armut ve kiraz da gelir kaynaklarındandır (2005a: 17).

Tavşanlı'nın ekonomik hayatında üzümün yeri son derece önemlidir (2005a: 12):

> Ve memdûhatından Tavşanlı ağdası, çam kutular ile ba'zı vilâyetlere taşınır baldan lezîz taş gibi pek bekmezdir. Cemî'i halkının kârı bu ağdadır. Ve ekseriyyâ halkı bağdadır. Hattâ Simav şehrinden ve Demirci şehrinden nice bin katır ve deve yükü üzüm kurusu bu şehr-i Tavşanlı'ya getirüp bekmez ederler. Hikmet-i Huda gayri diyarda da bağlar çokdur, amma bu Tavşanlı şehrinin dibsi gibi ağda edemezler. Âb [u] hevasının mı yâhûd bir ulu sultânın nefesi te'sîri mi lezîz ağdası olur.

Kütahya'da o zaman yiyecek ve içecek ucuzdur (2005a: 17):

---

[6] "Ve bu şehir içre iki kârgîr bina bezzâzistânı var. Büyük bedesten Gedik Ahmed Paşa hayratıdır Ve cümle sûk-ı sultanîsi sekiz yüz altmış dükkândır. Beyt:

Çârşû-yi hüsnü seyr eden serâser hocayam
Bir vefa dükkânı yokdur hep cefâ bâzârıdır

Amma cümleden esvâk-ı müzeyyeni Haffâflar çârsûsu tertîb üzre bina olunmuş bir sûk-ı ma'mûrdur." (2005a: 16-17)

> Ve me'kûlât [u] meşrubatı gayet ucuzdur. Hattâ bir vukıyye hâs ve beyaz ekmek bir kuş gözü akçeye ve bir vukıyye koyun eti iki akçeye ve sığır eti bir akçeye amma ciğer üç akçeyedir. Ve beyaz ekmeği meğer Kerkük şehrinde ola. Ve bir at yemi bir akçeye. Gayri eşyaları dahi bu güne ganîmetdir. Ve iklîm-i örfiyedendir demişler.

Evliya, Afyonkarahisar'da oldukça yaygın afyon üretiminden (2005a: 22) ve ayrıca 100 aded şırluğan (susam) yağı fabrikasından (kârhâne) (2005a: 21) söz eder. Bunlardan başka Afyon'da 2048 dükkan, 19 tüccar hanı, iki bezzazistan olduğunu haber verir (2005a: 21)

DEMOGRAFİK YAPI

Evliya Çelebi, gezdiği yerlerin demografik yapısıyla ilgili önemli bilgiler verir. Yerleşim yerinin Müslüman olup olmadığını, kaç haneli olduğunu ve tek inançtan veya farklı inançlardan insanların yaşadığı yerlerde inanç sahiplerinin nüfusunu belirtmeye çalışır. Bu bağlamda Kütahya'nın 34 mahalle ve 7000 haneden oluştuğunu ifade eder (2005a: 14). Seyyah, Tavşanlı'nın altı mahalleden (2005a: 12), Simav'ın dört mahalleden oluştuğunu (2005a: 26) söyler. Şeyh Ömer köyünün 70 haneli Müslüman köyü[7] ve Ömer Beğ köyünün 50 haneli mamur Müslüman köyü[8] olduğundan bahseder. Çelebi ayrıca, örneğin Kütahya eyaleti topraklarındaki Afyon'un 42 mahalleden (2005a: 25) ve Gedis şehrinin de 13 mahalleden oluştuğundan (2005a: 20) söz eder.

Seyyah'ın Kütahya'nın mahalle ve din durumu hakkında söyledikleri (2005a: 14), o dönem için çok önemli bir belge olup buraya almaya değer niteliktedir:

> Ve aşağı varoş-ı azîm cümle 34 mahalledir. Evvelâ mahalle-i Saray ve mahalle-i Gökçemen ve mahalle-i Bögürcük ve mahalle-i Şaraküsdü ve Orta mahalle ve Lâle mahallesi ve Ahi Erbasan mahallesi ve Ahi Mustafâ mahallesi ve mahalle-i Kancık ve

7 "Karye-i eş-Şeyh Ömer: Yetmiş aded toprak örtülü haneler ve bir câmi'li müselmân köyüdür ve büyük ze'âmetdir. Yol üzre bir kubbe-i âlîde eş-Şeyh Ömer hazretleri medfûndur. Bu karyenin cümle dağları ve bağları beyaz topraklı karyedir." (2005a: 12)

8"Karye-i Ömer Beğ: Elli haneli ma'mûr müselmân köyüdür. Bir şîrîn zaviyesi var. Câ-be-câ bâğçecikleri dahi var." (2005a: 19)

mahalle-i Börekçiler ve Sultânbâğı mahallesi ve mahalle-i Bezciler ve Efendi yolu mahallesi ve Kadı Şeyh mahallesi ve Cemâleddîn mahallesi ve Çukur mahalle ve Analıca mahallesi ve Balıklı mahallesi ve Buladın mahallesi ve Servi mahallesi ve Meydân mahallesi ve Hacı İbrahim mahallesi ve İsak Fakı ya'nî İshâk Fakîh mahallesi ve Ma'ruf mahallesi ve Dibik (?) mahallesi ve Hüseyin Paşa mahallesi ve Yeni mahalle ve Çerçi Süleyman mahallesi ve Ahi Evran mahallesi ve Mumcular mahallesi ve Ahi İzzeddîn mahallesi ve Pîrler mahallesi ve câ-be-câ kefereler mahallesi.

Bu merkum olunan otuz dörd aded mahallâtlar ile bu şehr-i mu'azzam mâl-â-mâl bağ u bâğçeli ve gül [ü] gülistan bostanlı ve âb-ı hayât sulu haneler ve sarây-ı âlîlerdir. Ve üç mahalle Ermeni keferesi ve üç mahalle Urum feceresi vardır. Kadîm-i eyyamdan berü Yahûd tâ'ifesi yokdur. Ticaret edüp giderler, tavattun etseler ölürler, aceb hikmetdir.

SOSYO-KÜLTÜREL YAPI

Evliya-yi âlem, Kütahya ve çevresi hakkında kayda değer sosyo-kültürel bilgiler verir. Bu çerçevede Kütahya halkının genel görünümü ve özelliklerine dair şunları söyler (2005a: 17)

Ve bu şehrin enderûn [u] bîrûnunda binden mütecaviz âb-ı zülâlden nişan verir aynü'l-hayâtları kayalardan tulû' edüp mâh-ı Temmûz'da yah-pâre âb-ı rakîkleri var kim nûş eden hayât-ı can bulur. Anınçün halkının reng-i rûyları humret üzre olup tendürüst halkı vardır. Her bir ayanlarının be-kavl-i hukemâ birer hâsıyyeti vardır. Ol kadar serî'u'l-hazm âb-ı nâblardır kim bir âdem bir kuzuyu başlı başına tenâvül etmeğe kadirdir. Ve Ulu cami' önünde Germiyanoğlu'nun imareti içindeki âb-ı hayâtdan nûş eden canın canı sıkılması ve hafakanı bi-emrillâh def olur, gayet mücerrebdir.

Ve niçe bin kâr-ı kadîm binalar var kim midhatinde lisân kasırdır. Ve halkı gayet garîb-dostdur ve gayet şecî' ve bahâdır kavimdirler. Beyt:

Ey Firakı şehrimiz şahin yuvasıdır bizim
Anmiçün anadan doğanımız şehbâz olur

Ve âb [u] nevasının letafetinden mahbûb u mahbûbesine nihayet yokdur. Gayet çokdur kim anların hakkında nice kasâyid ve penç beyt ve şehrengîzler etmişlerdir. Gerçi Anatolu'da Türkistan vilâyetdir, amma ulemâsı ve fuzalâsı ve şu'arâsı gayet

> çokdur. Zîrâ halkı safa ve zevk ile alûdedirler. Gam ve gussadan berîlerdir. Ve sıbyân [u] tıflânları gayet necîb ü reşîd olurlar. Ve erbâb-ı ma'arif kânıdır. Ve cümle halkı fukara muhibbidir. Ve erbâb-ı askerîsi küheylân esb-i sabâ peymâlara suvar olup sayd [u] şikâra mâyillerdir. Ve dest-i bâzularında ve balaban ve şahinler ile ve kelb-I muallemler ile daima şikara mayillerdir.

Bu metinlerde Kütahyalıların genel bir tasvirinin yer aldığını söylemek abartılı olmasa gerektir. Burada E. Çelebi, diğer pek çok yerle ilgili olarak yaptığı gibi Kütahya halkı hakkında da genel bir tanımlama ve betimleme denemesinde bulunmakta, bir tür sosyoloji ve antropoloji yapmaktadır. Kütahyalıları garip dostu, fakirin elinden tutan, cesur ve bahadır, aşık ve maşuk, uleması, fuzelası ve şuarasının çokluğu ile meşhur, zevk ve sefa ehli, gamsız, kedersiz, ilim erbabı kanaatkâr, askerleri cesur, kuvvetli ve yiğit vs. olarak tasvir etmesi bu çerçevede zikredilebilir. Burada gözden kaçmayan önemli bir husus, Seyyah'ın eserinin bir çok yerinde yaptığı gibi iklimle, su ile insanların bedenleri ve davranışları arasında ilişki kurmasıdır. Aslında sosyal olayları, deterministik boyutlarıyla izah etmek, onların sebeplerini çeşitli biçimlerde izah etmek, Evliya'nın bir özelliğidir. Onun bu yönü, daha önceki bir çalışmamızda (2006) "sosyolojik okuma" olarak tespit edilmişti. Gerçekten de "Evliya Çelebi'nin kendine has üslubunda bir tür "*sosyolojik okuma"* önemli bir yer tutar. Seyyahımız, gördüğü yerlerde geçerli toplumsal ilişki biçimlerini, kültürel yapıyı, dinî durumu, bazı teknik gelişmeleri, bazı olay ve olguları vs. bazen sebep-sonuç ilişkisi içerisinde ve en ince ayrıntılarıyla bir tür okumaya tâbî tutmaktadır ki biz bunun *sosyolojik okuma* olarak adlandırılmasının uygun olacağı kanaatindeyiz. Evliya Çelebi, "sosyolojik okuma" bağlamında örneğin iklim ve tabiatın bazı durumları ile insanların bedenleri ve bazı şahsiyet özellikleri arasında ilişki kurmaktadır. Bu modern klasik sosyolojide önemli bir kuram olarak karşımıza çıkmaktadır. Aynı şekilde Seyyah, Diyarbakır örneğinde cerrahlığın gelişmesini kavga ve savaşın çokluğuna bağlar. Yine namus ve kadın anlayışı ile din ve dindarlığın yoğunluğu arasında ilişki kurar. Ev hamamlarının oluşmasında da bu namus yaklaşımının etkisini belirlemeye çalışır. Kadınların çarşı ve pazara çıkmamalarıyla namuslu olmaları arasındaki ilişkiyi tespit eder. Benzer bir bakış açısıyla Evliya Çelebi, insanlara lakap takılmasını Diyarbakırlıların eğlenceye düşkün ve şakacı insanlar olmasına bağlar." (Okumuş, 2006). Kütahya örneğinde de

Seyahatnâme müellifi, iklimle, su ve havanın güzelliğiyle Kütahya insanının bedeni, yüz kızıllığı, zekiliği, ehl-i safâ oluşu, âşık ve maşuk oluşu arasında bağ kurmaktadır. Tabii ki bunların doğruluğu tartışmaya açık olsa da, önemli konulardır.

Evliya Çelebi bazen kadın-erkek ve karı-koca ilişkileri hakkında da enteresan gözlemler ve yorumlar yapar. Mesela Afyonkarahisar'da karı- koca ilişkileriyle ilgili şu ilginç gözlemini aktarır:

> Cümle havâtînleri beyaz car bürünürler, amma gâyetü'l-gâye ehl-i perde zenâne mahbûbeleri vardır. Anlarda dahi ba'zısı tiryaki imişler. Avret ola ve tiryaki ola, *ne'ûzü billâh*. Anıniçün ehilleri hanelerine gelmeyüp kahvehanelerde kıssahân ve gazelhan dinleyerek hanelerine gitmeğe iktidarları olmayup kaşına kaşına kahvede uyuya kalır, zîrâ evine varsa avreti tiryaki kendüsi dahi tiryakı iki lecûc bir yerde hüsn-i zindegâne edemediklerinden ekseriyyâ ehl-i hırefleri kahvede mihmân olur (2005a: 21).

Ayrıca Uşak'ta aşkın yaygın olduğundan bahseder:

> Ve bu şehrin bağ u bâğçesi çokdur. Ve âb [u] nevasının letafetinden mahbûb u mahbûbesine hadd ü hasr olmadığından uşşâkı çokdur. Anıniçün uşşâk şehri derler. Mahbûbları uşşak perestlerdir. Hakîkatü'1-hâl bu şehre bir garîbü'd-diyâr kimesne gelüp bir iki gün mihmân olsa elbette âşık olması mukarrerdir. Hattâ hakîr bir duhter-i reze mübtelâ olup anınla def-i gam ederdik (2005a: 24).

Evliya Çelebi, gezip gördüğü yerlerin *şehir* yönü üzerinde de durur. Meselâ Kütahya bağlamında şöyle der:

> Bu merkum olunan otuz dörd aded mahallâtlar ile bu şehr-i mu'azzam mâl-â-mâl bağ u bâğçeli ve gül [ü] gülistan bostanlı ve âb-ı hayât sulu haneler ve sarây-ı âlîlerdir… Ve bu kadar mahallâtlar cümle yedi bin toprak ile mestur evlerdir. Amma hâlâ temaşa etdiğimiz bu mahalde yetmiş yedi kiremit örtülü sarây-ı âlîler inşâ olunmuş. Mukaddema bir kiremitli hâne yok idi. Hızırlık dağından bu şehir özge temaşa olunur sevâd-ı mu'azzamdır..
>
> Ve bu şehr-i Kütâhiyye bir küçük şehir görünür amma tâ Sultân bağından Osman Paşa sarayı önünden ve Mevlevihane ve Kapan cisrinden tâ Meydân mahallesi önünden tâ Çayırbaşı'na varınca şimal canibine dere ile gidilir, şehrin tûlidir kâmil dörd bin adımdır. Ve bu derenin iki tarafı bağ u bâğçeler İremezât-misâl kat-ender-

kat şâhnişînler ile ârâste olmuş hânelerdir. Ve mezkûr dereden her haneye birer ark carî olup bağları ve besâtînlerin reyy eder.

Ve bu şehrin şark tarafında Gökçemen mahallesinden tâ Paşa Sarayı önünden ta İshâk Fakîh çârsûsu içinden ubûr edüp garb tarafına gidüp tâ nihayeti Yeni mahalleye varınca yolun iki tarafı kat-ender-kat âb-ı hayâtlı ve bâğçeli evler içre beş bin adım arzı bir şehr-i azîmdir. Mâ-tekaddem dahi abadan şehr-i müzeyyen imiş. Lâkin sene 1021 târihinde Celâli Karayazıcı ve Sa'îd Arab zulmünden harâb olmuşdu. Hâlâ bu tahrîr etdiğimiz mertebeden bin kat ziyâde ma'mûr şehirdir (2005a: 14).

Ve cemî'i şâhrâhları kaldırımsızdır. Ve çârsûsu yokuş yukaru vâki' olmağile daracık yollardır. Ve cümle evleri dahi biribiri üzre sehel yokuş yukarudur (2005a: 17).

Ve niçe bin kâr-ı kadîm binalar var kim midhatinde lisân kasırdır (2005a: 17).

Tavşanlı'dan bahsederken şöyle demektedir (2005a: 12):

Şehir bu kal'a dâmeninde bağ u bâğçeli enhâr-ı uyûnları carî hevâdâr şehirdir. Ve deşt-i sahralarında ve hıyâbân kurâsında tavşanı bî-had olmağile Tavşanlı nâmıyla şöhre-i şehr olmuş bir ma'mûr kasabadır.. Altı mahalle ve sekiz mihrâbdır. Cümleden çârsû içre (---) cami'i ma'mûrdur. Hânları ve hammâmları ve mekteb-i sıbyânı ve esvâk-ı muhtasarı vardır, amma bezzâzistânı ve imareti ve medreseleri yokdur.

Kütahya'nın saray binaları ve evleriyle ilgili söyledikleri, şehrin yapı ve mimari boyutu ve dolayısıyla şehir anlayışı hakkında fikir verebilir (2005a: 14):

Hızırlık dağından bu şehir özge temaşa olunur sevâd-ı mu'azzamdır. Cümleden mükellef saray, Alî Paşa sarayıdır. Selef pâdişâhlarından Germiyanoğulları binâsıdır kim üç yüz altmış tahtânî ve fevkânî odaları ve divanhaneleri ve azîm kâ'aları ve hammâmları ve bâğçesile tezyîn olmuş bir sarây-ı kadîmdir. Ve Haleb sarayının meydânı kadar bir havlısı var amma cirmi [[(---) (---) (--) (---)]] kireç örtülüdür, kiremit değildir. Bu sarayın kânun üzre kırk saraydarı vardır. Nevbet ile saray (---) hıfz u hiraset edüp kapularda dîdebanlık edüp tathîr ederler. Zeamet ve timar (---) ahali-i şehir içre saraydarların hayli itibârları vardır.

İkinci âbâdan olan [[(---) (---)]] Osman Paşa sarayıdır kim Sultân bağı deresi kenarında bir mürtefi' yerde şehrin cenubî tarafında vâki' olmuş bir sarây-ı âlîdir kim hakîr bu sarayda on gün mihmân olup can sohbetleri etdik. Beğ efendi Kandiye

gazasından gelüp bu sarayın bâğçesi içre bir kasr-ı lâhüven(?) bina edüp hakîr şikeste-beste bu güne târîh etdik:

Bâreka'llâh bu makâm-ı serbülend
Ermesin aslâ esâsına gezend
Kehkeşân-âsâ semâya ser çeküp
Zirve-i a'lâya salmışdır kemend
Evliyâ gördükde târihin dedi
Oldu itmam ey beğim kasr-ı bülend

Sene 1082

Bu saray serapa kiremit ile mesturdur.

Ve bir saray dahi İftedlioğlu sarayı ve Saçlızâde Hasan Ağa sarayı, bunların emsali nice kiremitli ve gayri sarây-ı azîmler firâvândır.

Evliya'nın camilerin mimari durumu hakkında verdiği bilgiler (2005a: 14-15) de Kütahya'nın şehir ve mimari yanını anlamamıza katkıda bulunmaktadır:

Ve hâlâ cümle otuz iki mihrâbdır. On biri cum'adır. Mâ'adâsı zâviyelerdir. Evvelâ cümleden mükellef ü müzeyyen ve cemâ'at-i kesîreye mâlik Ulu cami' Yıldırım Bâyezîd Hân ibn Gâzî Hudâvendigâr binâsıdır, anın itmamı Şehzade Musa Çelebi ibn Yıldırım Hân'ındır. Ba'dehu Süleyman Hân be-dest-i Mi'mâr Sinan müceddeden ta'mîr etdi. Tûlen yüz seksen kademe ve arzen toksan ayakdır. Ve iki yan kapu ve bir kıble kapusu var. Beşer kademe taş nerdübân ile çıkılır. Ve derûn-ı câmi'de cümle elli yedi çam direkleri üzre harpüşte tavan kubbedir. Ve iki cânibinde yan soffaları üzre bir kat tabakalar var. cemâ'at-i kesîre oldukda yukaruda ibâdet ederler. Tâ mihraba varınca iki tarafı böyle tabakadır. Bu tabakaların fevkinde ve tahtında cümle altmış dörd demirli pencerelerdir. Mihrabı ve minberi ol kadar musanna' değildir, tarz-ı kadîmdir. El-hâsıl bu şehirde bundan büyük selâtîn cami' yokdur. Hîn-i izdihamda yigirmi bin âdem alır. Ve serapa kârgîr binadır ve cümle kurşun örtülüdür. Amma haremi yokdur, ancak kıble kapusundan taşra taş nerdübânın iki cânibinde yan soffaları vardır. Ve sol tarafda bir minaresi var.

Ve Balıklı hammâma muttasıl Sultân Keyhusrev Şah câmi'i, tarz-ı kadîm bir küçük câmi'dir. Kıble kapusu üzre târîhi budur:

"Büniye fî haze'l-mescidi'l-mübârek, el-mu'azzam es-sultânu'l-a'zam zıllullâhi fi'l-âlem gıyâsu'd-dünyâ ve'd-dîn Ebü'l-feth Keyhusrev bin Keykubâd, târîhu şehri Şevval, sene erba'a ve selâsîne ve sitte mie." 1634]

Ve sol tarafda tula minaresinin kapusu üzere tahrîr olunan târîhdir:

Zer u zîver değildir deyüben deyen dest-i gayb ârif,
Yazar târihini Bîhal: Ta'âlâ şânuhu ekber.

Sene 1052

Bu dahi haremsiz bir câmi'dir. Mâ-tekaddem sâhibü'l-hayrâtı zaviye etmiş. Ba'dehu mahallesi câmi'e muhtaç olmak ile cami' edüp minare kapusu üzre târîh ana işaretdir.

Ve câmi'-i Karagöz Paşa derler, amma kapusu üzre tahrîr olunan târîhi budur:

Çûn tamâm eldi Râbi'a Hâtûn Hak atâ ede ruhuna rıdvân
Olmağıyçün minareye târîh Dedim ana makâm-ı medd-i ezan

Sene 1061

Ve Zereğen mahallesinde cedd-i izamımız merhum sa'îd ü şehîd Kara Mustafâ Beğ câmi'i Yıldırım Hân vezîri İshâk Paşa kendüyi şehîd etmişdir. Nice kerre Aydın ve Sarhan sancağına mutasarrıf olup ba'dehu Anatolu vâlîsi iken bu câmi'i inşâ etmişdir. Hâlâ tevliyeti hakirin üzerindedir. Bir hayli yerlerin ta'mîr ü termîm etdik. Gayet musanna' câmi'-i rûşendir. Ve hareminde âbdesthâne havuzu ve bir minâre-i mevzunu var kim misli şehr-i Kütâhiyye'de yokdur. Efvâh-I nâsda Hisar Beği câmi'I derler. Ve arasta içinde Takyeciler câmi'I cemâ'ati gâyet kesret üzredir. Ve mü'ezzin mahfili altında iki ağaç müşebbek sütûnları var kim diller ile ta'bîr olunmaz.

Ve gâyet metânet üzere binâ kılınmış kârgîr câmi'-i kavidir amma üzeri tahta örtülüdür.

Ve Germiyanoğlu [[(---) (---) (---) (---) (---) (---)]] camii ve İshak Fakîh câmi'i: Tabakalar içinde olmağile Tabakhane câmi'i derler. Kârgîr ve metin binalardır, bina olmağile bir camii mücelladır üzerleri kiremit örtülüdür. Ve nerdübân ile urûc olunur fevkani ve haremsiz bir câmi'-i şerîfdir, amma cemâ'ati çokdur.

Ve Yeni mahallede Hüseyin Paşa câmi'i gayet mesîregâh ve müzeyyen ve bir şîrîn yerde mebnidir rûşen-âbâddır. Hareminde azîm çınâr-ı müntehâlar var kim evce

ser çekmişdir ve gayet muferrihdir ve metindir musanna pak kurşum örtülü câmi'-i latîfdir.

Ve yukaru (P 6b) kal'ada Sultân-ı Germiyan Süleyman Hân câmi'i. Kıble kapusu üzre târîhi budur:

"Ammera hâze'l-mescide'l-mübârek Sultânü'l-Germiyaniyye Süleyman bin Mehemmed bin Ya'kûb, ebbedallâhu mülkehu fî şuhun sene seb' ve seb'în ve seb'i mie." [777]

Ve Meydân mahallesinde Beğ câmi'i kârgîr kubbe ve kursum ile mestur bir câmi'-i pür-nûrdur.

Ve Emîr Şeyh tekyesi câmi'i kurşumsuz câmi'dir. Ve meşhûr-ı âfâk cevâmi'ler bunlardır.

Ve mesâcidlerin güzidesi Hızırlık mescidi cihân-nüma bir küçük zaviyedir, amma teferrücgâh yer olmağile cemâ'atden hâlî değildir. Kapusu üzre târîhi:

"Fî eyyamı devleti sultânu'l-a'zam zıllullâhi fi'l-âlem ğıyâsı'd-dünyâ ve'd-dîn Ebü'l-feth Keyhusrev bin Keykubâd, e'azzallâhu ensârehu ve bi-imâreti haze'l-mescidi'l-mübârek el-abdü'z-za'îf el-muhtâc İmâdeddîn Hezârdînâr. Bi-târîhi sene ihdâ ve erba'în ve sini mie." [641]

Ve Bölükçüler mahallesi mescidi ve Gûnân mahallesi mescidi ve Sultân bağında iki nâ-ma'lûm zaviyeler var. Ve Ahi Mustafâ mescidleri ikidir. Ve Paşa mahallesi mescidi ve otuz yedi mahallede birer mescidlerden mâ'adâ sûk-ı sultanîler içinde nice zaviyeler vardır. Ve cümle medreseler ve hânlarda ve tekyelerde dahi birer zaviye mukarrerdir. Ve cümle on üç kârgîr bina kursum örtülü minâre-i zîbâlardır. Mâ-'adâ alçacık taş ve ağaç minarelerdir.

Evliya Çelebi (1999: 148), şehircilikle bağlantılı olarak kalelerin ve diğer bazı yapıların mimari ve sanatsal yönü ve müştemilatı ile konumlanışı üzerinde de durur. Bu bağlamda Kütahya kalesi hakkında şunları söyler (2005a: 13-14):

Ve kal'ası bir mâvî ve lâ'lgûn bir yalçın kaya üzre şekl-i muhammes Şeddadî sengîn bina bir kal'a-i zîbâ-yı metîn hakka ki gevher-nigîndir. Bu kal'ayı gördüğümüzde ba'zı yaranlar nâmın su'âl etdiklerinde bi'1-bedâhe bu güne târîh demişizdir:

Evliyaya ism-i resmin sordular tarih içün,
İsmine dedi bu ʼeydâ kal'a-i gevher-nigîn

Sene 1082

Hakka ki bir püşte üzre yüzük kaşı gibi taşı durur bir kal'a-i üstüvardır. Ve dâ'iren-mâdâr cirm-i aşağı kal'a ile cümle üç bin adımdır. Ve cânib-i er-ba'ası yalçın kaya üzredir. Etrafında handakı yokdur. Zîra Kahkahâvâr gayya kayaları misâl uçurum kayalardır. Âdem aşağıda olanı fark edemez. Ararr.i mezkûr aşağı yeni kal'a eski kal'anın şimalî tarafı altında alçak tarafına düşmüşdür kalmışdır yerdedir. Sene 842 târihinde Ebü'1-feth Sultân Mehemmed [P 5b) zamîme edüp bina etmişdir. Şehrin alçak yerinde vâki' olmağile yüz arşın mikdâ:: kesme kaya handaki vardır.

Bu kal'a-i cedîdin sebeb-i binâsı oldur kim bu kaya yerinde bir yalçın kaya altında bir değirmen yürüdür bir âb-ı hayât su kaynayup çıkar. Hîn-i muhasarada düşman ol suyu zabt edüp ahâlî-i kal'a susuzlukdan muztarib-hâl olmasınlar için bu uyûn-ı zülâli kal'a içine almak için bu kal'a bina olunmuşdur. Hâlâ yine yukaru kal'adan bu suya enilir yollar vardır.

Ve bu yeni kal'anın kulleleri ile cümle yetmiş külledir. Ve her külle mabeyni ikişer kulaçdır. Birbirine gayet karîb kullelerdir. Ve gayet metîn binâ-yı kadîmdir.

Ve cümle üç kapudur. Biri şarka nazır, aşağı çârsûya nüzul olunur üç kat demir kapudur. Bu ka-punun taşrasının iki tarafında beyaz mermerlerden mehîb arslan suretleri vardır. Bu kapu önünde dîdebânlar soffalarından cümle aşağı şehr-i azîm nümâyândır. Ve bir kapu dahi cânib-i cenuba Sultân bağı tarafına mekşufdur ve gayet metindir. Ve bir babı dahi aşağı yeni kal'aya enilir. Bu dahi şarka nazırdır.

Ve iç kal'a bu kal'anın cenûb tarafı nihâyetinde çâr-kûşe bir kal'acıkdır. Dâ'iren-mâdâr cirmi bin adımdır. Ve cânib-i şarka nazır bir küçük kapusu vardır. Zamân-ı kadîmde bu kapunun tahta kanatlan yüzüne câmûs derisi kaplamışlar. Demir kapu değildir. Ve bu kapunun iç yüzünde iki su sarnıçları vardır. Ve bir mescid ve dizdar ve imâm ve mü'ez-zin ve kethüda hanesi ve iki buğday anbârı ile cümle sekiz hânedir. Bunlardan gayri âsâr-ı binalar yokdur. Ve gâyetü'1-gâye bâlâ iç kal'adır.

Amma taşra kal'ada Germiyanoğlu câmi'i ve yetmiş aded toprak örtülü neferât evleridir. Ve bir mescid ve bir âb-ı hayât çeşmesi var. Hikmet bu kim böyle cebel-i

> âlî üzre aynü'l-hayât çeşmesâr vardır. Ve aşağı yeni hisarda yigirmi kadar toprak örtülü evlerdir. Ve bir tahta minareli mescidi var.
>
> Ve bu kal'a içinden cereyan eden âb-ı hayât kal'a içindeki ve aşağı şehir içindeki değirmenlere gider. Ve mâ-tekaddemden berü aşağı şehirli Kassablardan koyun ciğeri alamazlar. Cümle kalalı alır. Ellerinde selef padişahlardan hatları var. Aşağı şehirliyle kal'alı mabeyinlerinde gavgâ olur. Hâlâ darb-ı mesel olmuşdur kim, gavgâ ciğer içündür, derler, amma gayet ganimet şehr-i rahmetdir.
>
> Ve bu kal'a evlerinin yüzleri cümle şimal canibinde Küti sahrasına nazır hevâdar ve cihân-nümâ beyt-i ra'nâlardır. Ve aşağı şehr-i kebîr bu kal'anı n şarkı ve şimali ve yıldız rüzgârları tarafında vâki' olmuşdur. Sultânbâğı semtleri dere içine ve Yeni mahalle kal'anın garb canibi altına ve Zereğen mahallesi düz sahraya vâki' olmuş bu güne ma-halle-i abadandır.
>
> Ve bu kal'aya cebel-i Hızırlık havaledir, amma asla andan zarar isabet etmezdir. İç kal'amn topları Hızırlık'da kuş kondurmaz. Mabeyinleri top menzilinden ziyâde |Y 10a| mesâfe-i ba'îdedir.

Evliya, şehir kültürü bağlamında hamamlardan ve hamam kültüründen de söz eder. E. Çelebi'nin tespitlerine göre (2005a: 16) Kütahya'da dokuz mamur ve birkaç atıl hamam bulunmaktadır. Rüstem Paşa hamamı, Germiyan hamamı ve Kadıasker hamamı bunlardandır.[9] E. Çelebi, Kütahya eyaletine bağlı şehirlerdeki hamamlardan da bahseder. Meselâ Afyankarahisar'da beş hamam olduğunu söyler.[10]

---

[9] Evliya Çelebi'nin kendi dilinden:
"Ve cümle tokuz hammâm-ı ma'mûru ve bir kaç mu'attalı vardır. Amma cümleden hoş-hevâ ve binâ-yı ra'nâ Rüstem Paşa hammâmı, vâlî-i vilâyet iken bina etmiş. Anatolu'da misli meğer Tire'de ve Mağnisa'da ola. Bu hammâma Balıklı hammâm derler. Havzunda mâl-â-mâl âdem gümüşü balıkları ve âşık mâlikleri kâküllerin târumar kılup çîm-en-der-çîm ve ham-ender-ham edüp rişte siyle uşşâkın gönlün kaydedüp kendüsi bî-kayd olur. Mısra':
Âlem kırmızı gamzesinin eksiği değil mazmûnunca cümle Hoten ahusu gözlü, münevver yüzlü pençe-i âfitâb mahbûb dilberânlar bu havz içre bahr-i ma'ârif-vâr uşşâkân-ı müştakânın nem-i çeşm-i yemm-i umman bahrinde şinâverlik edüp gönüller sayd etmeğe zülf-i amber-efşânın şebeke-vâr dam edüp gavvâslık ederek dil-i uşşâkı dama giriftar edüp bir bende-i âzâde iken kayd-bend olur. Böyle bir hammâm-ı rûşenâdır. Kapusu üzre terkîm olunan târîhi budur:

Gezginimiz, Kütahya'daki *imaret*lere de işaret eder. Bilindiği gibi bu merkezler, Osmanlı toplumunda *sosyal yardımlaşma* ve *dayanışma* açısından önemli işlevler görürler. Evliya Çelebi gördüğünde, Kütahya'nın "iki imareti vardır. Fukara ve ağniyâya ni'meti merreteyn dâ'imdir." (2005a: 16).

Yazarımız, Kütahya'nın hanlarına da değinir (2005a: 16) ve Kütahya'da 17 hân bulunduğunu, Kapan hânı, Çaşnigirbaşı hânı ve Bolvadanlı hanının bunlardan olduğunu söyler. Hanların işlevleriyle ilgili de önemli bilgiler verir. Evliya'nın kendi dilinden Kütahya hanlarına bir bakalım (2005a: 16):

> Ve cümle on yedi hânları var. Her biri kal'a-misâl hânlardır. Cümleden Kapan hânı demir kapu-lu kal'a misâldir. Ve havlısında bir havz-ı azîmi üzre fevkani bir zaviyesi vardır. Havzınm fıskıyyesi âdem gerdanı kalınlığı pertâb eder. Bu mescid-i âlî on iki sütün üzre mebnî maksure eşkâl bir müferrih dilküşâ mesvi-i ra'nadır. Cemi'i müsafirîn ve mücavirîn bunda ârâm ve istirahat edüp ibadet ederler. Bu hanın canib-i erbaasında fevkani ve tahtani iki yüz ocaklı bir han-I azimdir. Ve canib-I garba nazır bir kapusu atebesi üzre (---) (---) (---) lâcüverd ile beyaz mermer üzre celi hat ile tahrir olunan târîhdir:
>
> *Binâ-ı dilküşâ [[(---) (---) (---]]*
> *İlâhî eylegil ma 'mûr her*
> *N'ola geldi hakkında işbu târîh*
> *Ki da'im sa [[(---) (---) (---)]] ikbâl.*
>
> *Sene 912*

Dedi târihini bir hâzır-cevâb,
Pak eder yüzür andır nâ-pâk âb,
Sene 946

Ve Germiyan hammâmı kâr-ı atîkdir. Ve Kadıasker hammâmı ve Şengül hammâmı ve Kemer hammâmı ve Hüseyin Paşa hammâmı ve Ektemür (?) hammâmı. Ve üç hammâm dahi mu'attaldır. Kış günleri işler hammâmlardır.

Ve yigirmi üç saray hammâmları dahi vardır. Ba'zı ahâlî-i mahalle bunlara da girirler." (2005a: 16)

[10] "Ve cümle beş hammâmdır. Evvelâ İmaret hammâmı Gedik Ahmed Paşa'nındır. Ve Paşa sarayı dibinde Alaca hammâm ve Kadı hammâmı ve Tabakhâne hammâmı ve Eski yeni hammâmı ve hâlâ Kızlarağası Abbâs Ağa ta'mîr ü termîm ediyor. Kal'a altında Cemâleddîn hammâmı, mâ-tekaddem sel gark etmiş, hâlâ binaya bennâlar mübaşeret etmişler, amma latîf hammâm olur." (2005a: 21)

> Çâşnigirbaşı hânı ve Bolvadanlı hânı ve Bostan Efendi hânı ve *[[(---)* (---) (---)]] Osman Paşa hânı ve Rüstem Paşa hânı ve Serdâr hânı ve Acem hânı. Bunlar cümle ma'mûr hânlardır.

Seyyah, Simav'da da iki han olduğundan bahseder (2005a: 27).

Evliya Çelebi (2005a: 17), Kütahya'nın sanat zenâat yönünden bahsetmeyi de ihmal etmez:

> Ve kâse ve filcânı ve gûnâ-gûn maşraba ve kûzeleri ve çanak ve tabakları bir diyara mahsûs değildir. İllâ kâse-i İznik dahi meşhûr-ı âfâkdır.

Kütahya'da anlaşılan müzik de önemli bir yer tutar. Evliya Çelebi (1996: 304-305), tel tanburanın Kütahya'da İftedli oğlu tarafından telif edildiğini belirtmektedir.

Seyyahımız, Kütahya ilinin ve çevresinin *dinî yapı*sına ilişkin bazı önemli bilgiler de verir. Örneğin camileri, mescidleri, zaviyeleri ve dervi ş tekkelerinden bahseder (2005a: 14-15). Evliya Çelebi'nin camilerle ilgili verdiği bilgiler arasında dikkati çeken önemli hususlardan biri, camilerin cemaat kapasitesi ve cami cemaatlerinin sayısal durumudur. Meselâ Kütahya'nın en büyük camii olarak zikrettiği Ulu Camii, kalabalık zamanlarda 20 bin kişi alabilecek kapasitededir. Ayrıca Takyeciler camii ve Tabakhane camiinin cemaatleri, gayet çoktur.

Simav'da dört cami on üç mescid vardır (2005a: 26-27).

Gezgin, gittiği yerlerin dinlerinin ne olduğunu da araştırır. Örneğin Şeyh Ömer köyünün Müslüman köyü olduğunu (2005a: 12), demografya kısmında belirtildiği gibi Kütahya'nın üç mahallesinin Ermeni ve üç mahallesinin de Rum olduğunu, Kütahya'da Yahudi yerleşimcinin olmadığını, ama Yahudilerin şehre ticaret amacıyla gelip gittiklerini, orada kaldıklarında da barınamadıklarını belirtmektedir (2005a: 14). Yahudilerin Kütahya'da kaldıklarında ölmelerini hayretle karşıladığı (2005a: 14) anlaşılan Evliya Çelebi, bunun nedenlerini bizim araştırmamızı istercesine es geçmektedir.

Seyahatname'ye göre(2005a: 17) Kütahya'da üç Ermeni, iki de Rum kilisesi mevcuttur.

Evliya (2005a: 16), Kütahya'daki tekkelerle ilgili olarak da şu bilgileri verir:

> Ve bu şehir içre altı tekyedir: Evvelâ biri Kapan Hânı kurbunda âsitâne-i Hazret-i Mevlânâ ya'nî Mevlevihane tekyesi, müte'addid fukara hücreleri ile ve semâ'hânesi ve mutribhânesi ile ma'mûr tekyedir.
>
> Ve Nalınlı Şeyh tekyesi ve Abdülkâdir Cîlânî tekyesi ve Şeyh Pâsîn tekyesi ve Hızırlık tekyesi ve Âl-i Aba Bektaşiyân tekyesi. Meşhur tekyeler bunlardır.

Evliya (2005a: 21), Afyon'da din bağlamında Afyon halkından birçoğunun muhibb-i Mevlânâ olduğunu ve bu nedenle de külâh üzre beyaz alâmet-i Muhammedî destar sardıklarını belirtir.

Çelebi, gittiği yerlerde halk kültürü veya dininin önemli parçalarından olan *ziyaretler*den bahsetmeyi ihmal etmez. Babasının nasihatina uyarak büyük şeyhlerin ve diğer dinî şahsiyetlerin medfun bulundukları, kültürel ve dinî açıdan önemli yerleri ziyaret eder ve onları kitabına kaydeder. Bu kayıtlarda ilmî ve dinî şahsiyetleri, sanat adamlarını, şairleri vs. anlatır. Kütahya bağlamında "Şehr-i Kütâhiyye'nin enderûn [u] bîrûnunda âsude olan kibâr-ı kümmelînleri beyân eder" başlığı altında "büyük" zevatı şöyle anlatır (2005a: 18):

> Evvelâ Sultân bağı mezâristânı içinde Hızırlı Şeyh Sultân ve Ahi Evran Sultân ve Taşoluk mahallesinde Acem Sultân ve Güzelim Sultân bunlar azîm ziyâretgâhlardır. Ve Ahi Mustafâ mahallesinde Ergun Çelebi hazretleri hazret-i Mevlânâ'nın evlâd-ı izâmlarındandır. Bu şehr içre Mevlevihane bunlar için inşâ olunmuşdur. Ve eş-Şeyh Ahmed.
>
> Ve Pîrler mahallesinde musannif ve müfessir ve muhaddis Lügat-i Ahterî mü'ellifi Mevlânâ (---) *kuddise sırruhu.*
>
> Mezkûr Ahterî Efendi Karahisâr-ı Sâhib'dendir. *Kitâb-ı Ekber* ve *Evsaf ve Câmi'ü'l-mesâ'il* ve *Kitâb-ı Asgar* nâmında bu üç aded mu'teber kitâblar anın te'lîfidir, amma beyne'l-halk Ahterî kasîrü'l-kâme ve kevsecü'l-lihye olmağın ammimiz Firâkî Efendi şi'irinde:
>
> Ahterî'nin beş iken medresesi on oldu
>
> Tâli'i sa'd olan Ahterî meymûn oldu

demişdir. *Afallâhu anhumâ.* Pîrler mahallesinde medfûndur.

Ve eş-Şeyh Ahmed Kalburcu emr-i azîm sultândır. Kütâhiyye kurbunda Kalburcu karyesinde neşv [ü] nemâ bulmuş ilm-i ledün sahibi ulu kimesnedir. Beyne'l-meşâyih Çavdarlı Şeyh derler. Müddet-i ömürlerinde buğday ve arpa ekmeği tenâvül etmemişlerdir. Dâ'imâ çavdar ekmeği yediklerinden efvâh-ı nâsda Çavdarlı Şeyh derler. Selîm Hân Kütâhiyye hâkimi iken bu azîze tekyesi kurbunda bir mescid-i zîbâ bina edüp azîz âhirete intikâl edince mescidi sahasında defn etmişlerdir. Hâlâ ziyâretgâhdır.

Ve Balıklı hammâm kurbunda el-Mevlâ Ya'kûb Kütâhiyye monlâsı iken merhum olup mükellef ü müzeyyen türbesi vardır. Seng-i mezarında târîhleri muhteşemâne bir kabr-i ma'mûrdur. Şehzade Sultân Mustafâ-yı maktulün kullarından imiş. İlm-i feraset ile mevsûf bir kimesne imiş.

Ve Pîrler Sultân, bunlara Karadonlu Sultânlar dahi derler.

Ve Şam mahallesinde sâhib-i yakîn-i bî-gümân ve halvet-nişîn-i bî-nişân eş-Şeyh Seyyid Nûreddîn Sultân tekyesinde medfûndur.

İshâk Fakîh imaretinde Germiyanoğlu Sultân Ya'kûb anda medfûndur.

Ve Monlâ Vâhid Paşa hazretleri, medresesinde medfûndur.

Ve Lâleli Çeşme mahallesi kurbunda Küçük Dede merkadi.

Ve Saray câmi'i mezâristânında Sultân-ı şu'arâ Monlâ Firâkî Efendi maskat-ı re'si olan hâk-i amber-pâkde medfûndur. Bu hakirin akrabâlarındandır. Peder merhumun Kütâhiyye'de olan hânesinde sâkin idi. Hâlâ ol hâne Zereğen mahallesinde kabza-i tasarrufumuzdadır. Kapumuz önünde mezâristânda âsude olanlar cümle akraba ve ta'allukâtlarımızdandır. Merhum Firâkî Efendi lisân-ı erba'ada fasîhü'l-lisân ve belîğü'l-beyân kimesne idi. Dîvânından mâ'adâ kırk üç pâre müdevven kitâb te'lîfâtları vardır.

Ve Ahi Evran Sultân kendü mahallesinde medfûndur.

Ve Meydân mahallesi mezâristânında kutbü'l-aktâb-ı tam eş-Şeyh Hazret-i Hacı Bayram Sultân. Nice bin kerametleri aşikâre olmuşdur.

> Ve eş-Şeyh İshâk Fakîh yine câmi'inde medfûndur Ve Hızırlık Sultân ve Hezârdînâr Sultân fâtih-i Kütâhiyye'dir. Zaviyesinde âsudedir. *Kuddise sır ruhu.*
>
> Ve *Husrev u Şîrîn* mü'ellifi emlahü'ş-şu'arâ el-Mevlâ Şeyh Efendi Kütâhiyye kurbunda Tonlu Binan köyünde medfûndur.
>
> Ve dahi nefs-i Kütâhiyye'de nice kerre yüz bin kibâr-ı evliyalar vardır. Niçe kere yüz bin kibar evliyalar medfûndur. Amma Ulu sultan âsitânelerine yüz sürüp aşinalık kesb etdiğimiz ile geçüp gittiğimiz bu ulu sultânlardır. Cümlesinin rûh-ı (--) şerifleri için okuyup şâd u handân olsun.

Evliya Çelebi, genellikle gezip gördüğü yerlerin eğlenme, dinlenme ve gezi kültüründen de bahseder. Kütahya ve çevresinin gezi, eğlenme, dinlenme, zevk kültürünün önemli yönlerini bize aktarır ve böylece Kütahya ve çevre halkının sosyo-kültürel yapısını anlamamıza hatırı sayılır bir katkı sağlar. Bu bağlamda "Ve evsâf-ı mesîregâh-ı Kütâhiyye" başlığı altında Kütahya'nın mesire yerleri hakkında dikakte değer bilgiler verir:

> Evvelâ kal'anın cenûb canibi ardında Sultân bağı ferah-fezâ yerdir. Ve teferrücgâh-ı Kebkebîr bayırı, kekliği olduğundan şu'aralar Kebkebîr der. Cümleden latîf âb-ı hayât suları vardır. Ve seyrângâh-ı Aksu ve Lasımzâde bâğçesi ve Konduvîrânbaşı âb-ı cân-bahş suları vardır. Bu uyanların cümlelerin tâ içinden cereyan ederek tâ aşağı çayır ortasında nehr-i Felend'e mahlut olur. [[(---) (---)]]
>
> Ve bu şehrin sahralarında deve ve katar ve arabalar işlemek ile ganîmet şehirdir. Şark ve garbı ikişer konak sahrâ-yı bî-pâyânlardır. Kıble tarafında iki konak yer tâ Afyonkarahisârı'na varınca kurâ ve kasabâtlar ile ma'mûr [u] âbâdan yerlerdir. Ve cânib-i garbı kezâlik iki merhale yer kura kurâ üstüne pür-hâsıl belîdelerdir. Ve gayet azîm eyâletdir (2005a: 17).

Evliya Çelebi, gördüğü yerlerin *yiyecek, içecek* ve *kıyafet kültürü* hakkında da birçok yerde rastlayamayacağımız bilgiler verir.

Kütahya'nın yiyecek ve içecekleri bağlamında Evliya'nın gözüyle Kütahya'nın paçası meşhurdur. Tennur kebabı ve kirdesi vardır (2005a: 17; 2005b: 527).

Tavşanlı ve diğer çevre yerleşim yerlerinde üzüm ve üzümden elde edilen pekmez en önemli yiyeceklerdendir. (2005a: 12). Tavşanlı pekmezi meşhurdur.

Kütahya yaylak olduğu için bağları yokdur. Ama bahçeleri vardır. Üzümü olsa da lezzetli değildir. Ama Kütahya'da dört çeşit armut ve yedi tür kiraz yetişir (2005a: 17).

Kütahya'da has ve beyaz ekmek de yapılır ve yenilir (2005a: 17).

Kütahya'nın kıyafeti kültürüne gelince; Çelebi zamanında Kütahyalılar:

> Esbab u eskalleri serapa çuka ferrâce ve kontoş geyerler. Ve zenanelerinin çoğu başlarına altun ve gümüş tas takye geyüp üzerlerine çuka ferrâce ve beyaz car bürünürler. Ve paylarına katîf'e çakşır üzre sarı çizine geyerler. Ve gayet mü'eddebâne gezerler (2005a: 17).

SU

Su, şehir için hayattır. Medeniyetin olmazsa olmaz şartıdır. Su, şehircilik açısından o kadar önemlidir ki, su düzenlemesi yapmadan yaşayan bir medeniyetten söz etmek mümkün değildir. Nitekim gezginimiz bu hususları bildiği için eserinde gezip gördüğü yerlerin su boyutunu ve suyla ilgili düzenlemelerini ele alır. Evliya Çelebi, sudan, kendisi yeniden hayat bulmuş gibi heyecanla bahseder. İşte Evliya Çelebi, Kütahya ve çevresinin sularını da adeta zevkle, heyecanla ele alır. Tavşanlı'nın ve Kütahya'nın hayat veren güzel suları olduğunu söyler (2005a: 12, 13, 14). Kütahya'nın suyu hakkında aşağıdaki satırlar burada alıntılanmaya değer:

> Ve bu şehrin enderûn [u] bîrûnunda binden mütecaviz âb-ı zülâlden nişan verir aynü'l-hayâtları kayalardan tulü' edüp mâh-ı Temmûz'da yah-pâre âb-ı rakîkleri var kim nûş eden hayât-ı can bulur. Anıniçün halkınıın reng-i rûyları humret üzre olup tendürüst halkı vardır. Her bir uyanlarınıın be-kavl-i hukemâ birer hâsıyyeti vardır. Ol kadar serî'u'l-hazm âb-ı nâblardır kim bir âdem bir kuzuyu başlı başına tenâvül etmeğe kâdirdir. Ve Ulu cami' önünde Germiyanoğlu'nun imareti içindeki âb-ı hayâtdan nûş eden canın canı sıkılması ve hafakanı bi-emrillâh def olur, gâyet mücerrebdir. Ve bu imarete muttasıl iki sâkîhâne Hezârdînâr vezirin hayrâtıdır (2005a: 17).

Seyyah (2005a: 16), şiirlerle süslediği su ile ilgili sözlerine şunları da eklemektedir:

> Ve kırk sebîl-i atşânı var. Ve kırk sekiz âb-ı hayât kaynak sular cereyan eder uyûnları var. Bunlardan mâ'adâ otuz yerde çeşmesârları var. Cümleden bir çeşme-i zülâli Zereğen mahallesinde Ca'fer Paşa çeşmesinin târihidir:
>
> Çeşm-i âlem gibi bir çeşme-i rûşendir bu
> Buna bir çeşme mu'âdil ola sunime hâşâ
> Oldu ta'mîrîne târih bunun bî-noksân
> Ki aded hadd kıla çeşme-i Ca'fer Paşa
>
> Sene 987
>
> Ve bu çeşmeye karîb bir uyûn-ı carînin takı üzre târîhdir:
> Dokuz yüz seksen idi sâl-i târîh
> Revân oldukda işbu çeşme-i hûb
> Bu bir zevci revânıyçün olupdur
> Ulu dergâhda makbul [u] mergûb
> Tamâm oldukda Zıllî dedi Târîh
> Ola makbul dayım nâb-ı mâ hûb
>
> Sene 973
>
> Bu târîh merhum ve mağfûrun-leh pederimizin güftesidir.
> Ve Yeni mahalle çeşmesinin târihidir:
> Hatif-i Kudsî dedi târihini,
> Kad benâ aynen tüsemmâ selsebîl.
>
> Sene 991
>
> Bunlardan mâ'adâ tarihsiz çeşmesârlar firâvân câri revândır.

Bu ifadelerde suyun Kütahya halkının sağlığı ve bazı fizik özellikleri üzerindeki etkisi vurgulanır.

Seyyah (2005a: 13), Kütahya kalesindeki âb-ı hayattan ve bu suyun değirmenler akan yönünden de şöyle bahseder:

> Bu kal'a-i cedidin sebeb-i binası oldur kim bu kaya yerinde bir yalçın kaya altında bir değirmen vurudur bir âb-ı hayât su kaynayup çıkar. Hîn-i muhasarada düşman ol [Y 9b) suyu zabt edüp ahâlî-i kal'a susuzlukdan muztarib-hâl olmasınlar içün bu uyûn-ı zülâli kal'a içine almak içün bu kal'a bina olunmuşdur. Hâlâ yine yukaru kal'adan bu suya enilir yollar vardır.
>
> Ve bu kal'a içinden cereyan eden âb-ı hayât kal'a içindeki ve aşağı şehir içindeki değirmenlere gider.
>
> Seyyah (2005a: 12), Tavşanlı'nın enhâr-ı uyûnlarından bahseder.

Çelebi, Kütahya'nın kaplıcalarından da sitayişle söz eder. Bu çerçevede Yoncalı ılıcası hakkında şöyle der (2005a: 18-19):

> Evsâf-ı germâb-ı Kütâhiyye: Yoncalı ılıcası derler bir mu'tedilü's-sühûn âb-ı latîfi vardır. Cemî'i ahâlî-i Kütâhiyye kiraz mevsiminde nice bin âdem hayme vü hargâhları ile gelüp beşer onar gün meks edüp bu germâba girüp tendürüst olurlar.
>
> Yetmiş gûne hâsıyyeti vardır. Hattâ cüzam ve beras ve dâ'ü's-sa'leb emrazlarına dahi nâfi' ılıcadır. Sultân Keyhusrev üzerine bir kubbe-i âlî ve câ-be-câ halvetler inşâ etmiş serapa kârgîr binalardır. Ve cânib-i erba'ası dağıstân hıyâbânistân olmak ile kuşe kuşe dıraht-ı müntehâlar içre uyûn-ı cariyeler kenarında herkes cariyeleri ile zevk [u] safa edüp kesb-i taravet edüp bah bahlanırlar. Ve cevânib-i erba'asındaki kuralardan ol kadar me'kûlât [u] meşrubat müsmirât makûlesi şeyler gelüp ol kadar ordu-yı bâzâr ganimet olur kim ta'bîr olunmaz. Hakka ki zevk [u] safâ edecek teferrücgâh yerdir.

Evliya Çelebi, Kütahya eyaletinin Kütahya sancağının dışında Bursa, Afyon, Aydın, Bolu, Ankara gibi diğer sancaklarının suları hakkında da güzel bilgiler sunmaktadır. Örneğin Afyon'da, kendi ifadesiyle Karahisar-ı Sâhib'de iki yüzden fazla çeşme olduğunu bildirir (2005a: 21).

Anlaşıldığı kadarıyla Seyyahımız, Kütahya ve çevresi hakkında su ile ilgili verdiği bazı bilgilerle, o yöre halkının bazı özelliklerini anlamaya ve ortaya koymaya

çalışmaktadır. Suyun, halkın hem zevk ve eğlenme kültürü, hem ekonomik hayatı, hem de bazı davranış kalıplarıyla ilişkisi ortaya konulmak suretiyle su-toplumsal hayat ilişkisine dair dikkate değer ipuçları verilmiş olmaktadır.

EĞİTİM VE İLİM

Seyahatnâme'de (2005a: 15-16) Kütahya'nın'ın eğitim ve ilim yönüyle ilgili olarak şu bilgiler verilir:

> Ve yedi medresedir. Cümleden kadîm Ulu câmi'in sol canibine muttasıl Germiyanoğlu medresesi müftîlere meşruta olup ders-i âmmıdır. Yevmiyye bir altın vazîfe-i mu'ayyenesi vardır. Yıldırım Bâyezid Hânzâde Şehzade Musa Çelebi pederi Yıldırım Hân'ın Timur ile hâdisesinden sonra mezkûr Musa Celebi ol asırda halîfe olup bu medreseyi tamir edüp ve pederinin Ulu camiini itmam ettiğiyçun tahrir olunan Ulu câmie bazıları Mûsâ Çelebi camii derler, amma ibtida banisi Yıldırım handır.
>
> Ve Rüstem Paşa medresesi ve Monla Vâhid Paşa medresesi ve Ishâk Fakîh medresesi ve Karagöz Paşa medresesi ve Şeyh Paşa medresesi ve Halîliyye medresesi evkafları ma'mûr ve talebeleri mesrur kimesnelerdir. Ve gayet fuzelâyi'd-dehrden musannif ve mü'ellif ve tekmîl-i fünun etmiş merd-i Huda sûhteleri vardır.
>
> (…)
>
> Ve yetmiş mekteb-i sıbyân-ı ebcedhân vardır.

E. Çelebi (2005a: 12), Tavşanlı'da medresenin olmadığını belirtir.

SONUÇ

Evliyâ-yı bîrîyâ, *Seyahatnâme*'sinde kendi memleketi olan Kütahya'nın tarihî, siyasi, idari ve askeri durumları ile toplumsal, dinî, kültürel, demografik, ekonomik vs. boyutları hakkında dikkate değer bilgiler sunmaktadır.

Seyyah'ın verdiği bilgilere göre eyalet olan Kütahya ve çevresinde ekonomi alanında tarım önemli bir yer tutar. Tarımda bağcılık ve bahçeciliğin büyük katkısı vardır. Ayrıca ticaret ekonomik hayatın bir başka önemli boyutudur.

Tarihî ve stratejik şehirlerimizden olan ve geçmişte sahip olduğu önemini bugün de çeşitli açılardan koruyan Kütahya'nın demografyası bağlamında da Evliya Çelebi, kayda değer bilgiler verir. Örneğin Kütahya'nın 34 mahalle ve 7000 haneden oluştuğunu ifade eder (2005a: 14).

Seyahatnâme'de anlatılan sosyo-kültürel yapı kapsamında imaretler, hamamlar, mimari yapı, ziyaret yerleri, kılık kıyafetler, yiyecek ve içecekler, halkın genel karakteristiği, toplumsal tabakalaşma, mesire yerleri gibi hususlara ait bilgiler dikkati çekmektedir. Bu bilgiler, 17. Yüzyıl Kütahya'sını anlamak bakımından oldukça önemlidir. O günden bugüne Kütahya'da değişen ve değişmeyen durumları görmek, o zamanın Kütahya'sını anlamakla mümkün olur. Gezginimizin özellikle de Kütahya halkını bir bütün olarak tasvir etme çabası, oldukça ilginçtir. Ona göre Kütahyalılar, garip dostu, fakirin elinden tutan, cesur ve bahadır, âşık ve maşuk; ulemâsı, fuzelâsı ve şuarâsının çokluğu ile meşhur, zevk ve sefa ehli; gamsız, kedersiz; ilim erbabı, kanaatkâr, askerleri cesur, kuvvetli ve yiğittir.

Su konusunda Seyyah'ın verdiği bilgiler, özellikle de su ile Kütahya halkının bazı özellikleri arasında kurduğu ilişikiler, önemi aslâ göz ardı edilmeyecek hususlardır. Evliya Çelebi, aslında bütün *Seyahatname*'de su ile toplumun bazı yönleri arasında ilişkiler kurmaktadır.

Seyahatname'de Kütahya'da ilim ve eğitim kapsamında ilköğretim ve medreseler hakkında bazı bilgilere ulaşabilmekteyiz. Bu bilgilerde, ilkokulların ve medreselerin durumu, camilerin eğitim işlevleri, ilim adamlarıyla ilgili bazı hususları görmek mümkündür.

Dinî müesseseler konusunda Kütahya'da camiler, mescitler, kiliseler, tekkeler, ziyaret yerleri vs. hakkında istatistikî bilgilerin ve bazı değerlendirmelerin yanı sıra dinî hayatla tarikatların durumu ve popüler dindarlığın önemli boyutları hakkında ayrıntılı bilgiler verilmektedir.

Sonuç olarak denilebilir ki, Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*'sinde kendi döneminin Kütahya'sını, bir takım belgelerden faydalanarak ve özellikle gözlem tekniğini kullanarak kendi özgün yöntemiyle sosyal, kültürel, mimarî, dinî, ekonomik, siyasî-

idarî, demografik, dilsel, askerî vs. boyutlarıyla hem istatistikî bilgiler vererek hem de yorumlar katarak bize aktarmaktadır. Evliya Çelebi'den öğrendiklerimiz, Kütahya'nın tarihteki önemli bir dönemini söz konusu boyutlarıyla anlamamıza büyük bir katkı sağlamaktadır.

KAYNAKLAR

Ahmed Midhat (1314). "Necib Asım'a Hitaben", *Evliya Çelebi Seyâhatnâmesi*. c. 1. Haz. Ahmed Cevdet. Dersaadet: İkdam Matbaası, ss. vav-mim .

Evliya Çelebi (1314a). *Evliya Çelebi Seyâhatnâmesi*. c.1. Haz. Ahmed Cevdet. Dersaadet: İkdam Matbaası.

Evliya Çelebi (1314b). *Evliya Çelebi Seyâhatnâmesi*. c.2. Haz. Ahmed Cevdet. Dersaadet: İkdam Matbaası.

Evliyâ Çelebi (1996). *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi*. c. 1. Haz. O. Şaik Gökyay.. İstanbul: YKY.

Evliyâ Çelebi (1999). *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi*. c. 3. Haz. Seyit Ali Kahraman-Yücel Dağı. İstanbul: YKY.

Evliyâ Çelebi (2001a). *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi*. c. 4. Haz. Yücel Dağı-Seyit Ali Kahraman. İstanbul: YKY.

Evliyâ Çelebi (2001b). *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi*. c. 5. Haz. Yücel Dağı-Seyit Ali Kahraman-İbrahim Sezgin. İstanbul: YKY.

Evliyâ Çelebi (2002). *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi*. c. 6. Haz. Seyit Ali Kahraman-Yücel Dağı. İstanbul: YKY.

Evliyâ Çelebi (2003). *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi*. c. 8. Haz. Seyit Ali Kahraman-Yücel Dağı- Robert Dankoff. İstanbul: YKY.

Evliyâ Çelebi (2005a). *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi*. c. 9. Haz. Seyit Ali Kahraman-Yücel Dağı- Robert Dankoff. İstanbul: YKY .

Evliyâ Çelebi (2005b). *Günümüz Türkçesiyle Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi*. c. 2: Birinci ve İkinci Kitap, Haz. Yücel Dağı-Seyit Ali Kahraman. İstanbul: YKY .

Evliyâ Çelebi (1938). *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi*. c. 10. İstanbul: Kültür Bakanlığı.

Okumuş, Ejder (2006). "Evliya Çelebi'nin *Seyahatname*'sinde Diyarbakır". *2. Uluslararası Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Diyarbakır Sempozyumu.* 15-18 Kasım 2006. Diyarbakır.

Okumuş, Ejder (2007a). "Evliya Çelebi'nin *Seyahatname*'sinde Tatvan ve Çevresi". *Uluslararası Tatvan ve Çevresi Sempozyumu.* 31 Ağustos-2 Eylül 2007. Tatvan.

Okumuş, Ejder (2007b). "Evliya Çelebi'nin *Seyahatname*'sinde Çorum ve Çevresi". Yayımlanmamış Makale, İzmir.

Okumuş, Ejder (2007c). "Evliya Çelebi'nin Gözüyle Kahramanmaraş". Yayımlanmamış Makale, İzmir.